

॥ श्रीमत्सटिप्पणतात्पर्यचंद्रिकाप्रारंभः ॥

मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ प्रकाशः ॥ समस्तगुणसंपूर्णसर्वदोषविवर्जितं ॥ ज्ञानिप्रियतमवेदं
निर्वाणगतहिंतवः ॥ पूर्णप्रज्ञपदांभोजपांसवः पातुनः सदा ॥ २ ॥ विधूतदुर्मतध्वानोविशदीकृतप
॥ ३ ॥ पदवाक्यप्रमाणज्ञानसंप्रदायार्थकोविदान् ॥ व्यासतीर्थमुनीन्सेवेदुर्वादिफणिपक्षिपान्
॥ ४ ॥ तात्पर्यचंद्रिकाव्याख्याविधास्यामियथामति ॥ ५ ॥ तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्याव्याजेनाधिभू
तुर्व्यासतीर्थमुनिः प्रारिप्सितग्रंथपरिसमाप्त्याद्यर्थं अध्यायचतुष्टयोक्तगुणविशिष्टदेवतानतिरूपं

वेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ अस्पृष्टदोषगुणधायकल्याणगुणसिंधवे ॥

लक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ गुरुराजीयं ॥ सकलगुणपात्रं सर्वदोषैकजैत्रसुमतिमुगतिदात्रं सुसुखज्ञाननेत्रं । निखिलज
कलत्रं ॥ १ ॥ शुभगुणगणांशुद्धविज्ञाननेत्रं श्रुतिविततचरित्रं श्रान्तांश्रान्तापातपत्रं । श्रमजलधिवहित्रं शान्तिमंतःपवित्रं
यत्प्रभववायबुद्धौ विद्योतमानाय सुदृहिताय । शुद्धाय नित्यं मुनिसेविताय भवद्भुतांभो निधयेन मोस्तु ॥ ३ ॥ श्रीमद्वा
व्यामरदानवाभृतमतिश्रेष्ठहिहृद्भुता । आलोक्याखिलतत्त्वमासकमहारत्नानि चाभोत्सुधां सोऽयं योगिमहेंद्रसन्निभ
पतिवर्श्रीमज्जयश्रोतिसत्सर्पवैष्टितमध्वसन्मुनिवरग्रंथागवर्णेणयः । रंजितोऽब्जाखिलसंनयामृतवरतत्वादिसदीपिका
॥ निष्कासाद्भुतखंडनत्रयमुखव्याख्यानरत्नोच्चयंदृष्टकुतिसितयुक्त्यरातिः पिहितांश्रीव्यासतीर्थोभिधः शोभुधः । स्वो
यसुतीर्थसदुत्तरः किंनावर्तीर्णः सहि ॥ ६ ॥ विद्याधीशं चंद्रिकाब्धिविष्णुर्नीडनविचक्षणं । विद्यागुरुरकुलगुरुनौमितं

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतं रामकृष्ण

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतं रामकृष्णवेदव्यासात्मक
निजनित्रनित्यदुष्टैकनेत्रनवनवसुचरित्रं नौमिलक्ष्म
श्रयतविबुधभिन्नशक्तियोगीन्द्रपौत्रं ॥ २ ॥ विद्यार
ससुशास्त्रदुग्ध(शुद्ध)जलधिभध्वोक्तसत्कर्तृदुत्तका
जयार्थाल्योभवेन्ममुदे ॥ ४ ॥ वेदव्यासमतापगा
सत्तात्पर्यसुचंद्रिकातरुवरं यत्कर्तृसत्ताडवं ॥ ५

क्तिरक्षितुमत्रयः प्रतिपदं सम्यग्निवेशार्पकोविद्याधी

प्र० मंगलविद्वाति ॥ असृष्टेति ॥ असृष्टेति ॥ असृष्टेति ॥ असृष्टेति ॥

लेशोपिनस्पृशतितस्मादिति यावत् । बहुव्रीहेः पदांतत्वेन कवलगंधपदांतत्वाभावात् “अल्पाख्याया” नांधर्माणांसिधुरिवसिधुराश्रयइत्याद्याध्याया सत्त्वादीनां श्रुत्यादौ गुणत्वप्रसिद्धेः मतांतरे दुःखादीनेति ॥ आद्यार्थस्यादौ वाच्यत्वेऽपि द्वितीयार्थस्य हेतुत्वादादवुक्तिः । कल्याणधर्मत्वोपपादकत्वाद्वा दोषनिवृत्तेरादावपेक्षितत्वाद्वा । “तयथायथो” इत्यादेः । भक्तेभ्यो भक्त्युपलक्षितवैराग्यश्रवणमननवृत्तयचतुर्थार्थोक्तिः । नमोनमइत्यादराद्विराट् (एतद्योगात्) “नमःस्वस्ती” त्यादिनाचतुर्थी । एवमिदं

नमोभक्तमुक्तिदायिने शेषशायिने ॥ १ ॥

गु० मेजगद्गुरुं ॥ ७ ॥ निशम्य सकलं शास्त्रं विद्याधीश्वरोः । चंद्रिकायाः प्रकाशार्थे केशवेन प्रकथ्यते ॥ ८ ॥ ग्रंथादौ मं तुष्टयप्रतिपाद्यगुणविशिष्टया परदेवतास्तूयते । तत्र तिद्वितीयाध्यायार्थः । असृष्टेः संबद्धो दोषगंधो दोषलेशो येन सत् असृष्टदोषगंधयेति गंधपदोपादानं तु एतद्वाच्यं चित्तालेपोद्भवमिति मुखराशेषदोषातिदूरमिति विशेषणतातिदूरमिति पदसिधुरिवसिधुः आश्रय इति आद्याध्यायार्थः । “सज्जनप्राप्तिमिषयोनिधिरिवे”ति “ज्ञानेन सूर्य इवे”ति “निखिलपूर्णकारैस्तृतीया समासाश्रयणादत्रापि कल्याणगुणैः सिद्धुः”ति । “तृतीये”तियोगविभागात्तृतीया तत्पुरुष इति वा । मित्यत्र त्यादिशब्दसंग्राहतावच्छेदकधर्मसूचनार्थं ॥ १ ॥

चंद्रिका

प्र. प्र.

१ । १

वैलेशगर्वयो रित्यभिधानात् । यदेष मितिलं न भवति । कल्याणानां गुणानां गुणलोक्तेः तद्व्यासाय कल्याणसदोषत्वे तस्यायोगात् । विद्वादिदिसाधनवद्भ्यः मुक्तिदायिन इत्यनेन श्रवणारायण इति सूचयति ॥ शेष

पलमाचरति ॥ असृष्टेति ॥ अध्ययचथोक्तस्तस्यै । असृष्टदोषा ये लुप्तत्वाभिप्रायेण । कल्याणानां गुणानां धर्माणां गुणैः समुद्रइवे”ति च तत्र तत्र टीका कल्याणत्वेन गुणविशेषणं वीर्यादिदेहवइत्याद्याध्यायार्थोक्त्यनंतरमसृष्टदोषगं

॥ २ ॥

प्र० शायिनइति ॥ १ ॥ प्रतिपाद्यदेवतानत्वासूत्रकर्तुःकृपादृष्टिमात्मन्याशास्ते ॥ शमयन्निति ॥ कृष्णमेघः वेदव्यासाख्यमेघः पुष्पातु ज्ञान भक्त्यादिभिः भवसंतापशान्तिविशिष्टस्वरूपानंदानुभवलक्षणरमणदानेनवा पुष्टं करोतु । तस्यमेघत्वोपपादनं विशेषणद्वयेन । इष्टदेवतात्वाद्व सुदेवसुतः कृष्णोपिग्राह्यः ॥ २ ॥ भाष्यकर्तुरादिगुरोः पादरेणुभ्यः कर्मांतरयाचते ॥ श्रीमदिति ॥ कथंतेषांपवित्रीकरणशक्ततेत्यतउक्तं ॥ पापेति ॥ भजकानामितिशेषः ॥ ३ ॥ प्राचीनटीकाकर्तृन्नमति ॥ शारदेति ॥ सरस्वत्यावासभूतंवदनाख्यशरत्कालसंबंधिपंकजयेयां ॥

शमयन्भवसंतापंरमयन्साधुचातकान् ॥ कृष्णमेघः कृपादृष्टिवृष्ट्यापुष्पातुमामपि ॥ २ ॥ श्रीमदानंदतीर्थाय
पादपंकजरेणवः ॥ पवित्रयंतुमानित्यंपापपाटनपंडिताः ॥ ३ ॥ शारदावासवदनशारदांबुरुहान्मुहुः ॥

गु० धायेतिद्वितीयाध्यायार्थोक्तिरुचिता नतुव्यत्यासेन । तथापिदुःखनिवृत्त्यनंतरमेवानंदादिगुणवाप्तिलक्षणोमोक्षइतिफलक्रममनुसृत्य तत्साधनोपासनविषययोर्निर्दोषत्वकल्याणगुणत्वयोः पौर्वापर्यमुचितमितिभावनायंन्यासइतिज्ञेयं । यद्वा द्वितीयाध्यायार्थभूतापिभगवन्निर्दोषता विघ्नरूपदोषनिर्हरणायमुक्षुणाप्रथममनुसंधयेतिभावेनटीकाक्रमपरित्यागेनक्रमान्तराश्रयणमिदमितिज्ञातव्यं । भक्तेतितृतीयाध्यायार्थसूचनं । भक्तिशब्दस्यतदुपलक्षितवैराग्यादिसमस्तसाधनपरत्वात् । अत्रच सर्वसाधनाधिकत्वसूचनयभक्तेरेवस्वशब्देनग्रहणं । मुक्तिदायिनइतिफलाध्यायार्थकथनं । ततश्चभक्तेभ्योभक्त्युपलक्षितवैराग्यादिसमस्तसाधनवद्भ्यश्चतुर्विधमोक्षदायिनइत्युक्तंभवति ॥ शेषशायिनइतिपरदेवतायाः शेषरूपमंचस्थत्वकथनेनतादृशस्यपरमात्मनःपरमानंदमन्त्रत्वात्तत्त्वार्थनमविलंबेनोपेक्षितशेषपुरुषार्थसाधनमितिसूचितंभवति ॥ १ ॥ मीमांसाशास्त्रकर्तुर्वीसिष्टकृष्णस्य स्वेष्टदेवतायायादवकृष्णस्य च स्वात्मनिकृपादृष्टिवृष्टिपुष्टिमाशास्ते ॥ शमयन्निति ॥ कृष्णस्यमेघत्वोपपादनायविशेषणद्वयमिदं ॥ साधुचातकानिति ॥ भगवत्येक्षसाधवएवचातकाः तानरमयन्निति कालमेघपेक्षेचातकान्साधुरमयन्नितियोजना ॥ २ ॥ भाष्यकर्तृन्प्राथयते ॥ श्रीमदिति ॥ तेषांपवित्रीकरणशक्तिमुपपादयितुमुक्तं ॥ पापेति ॥ पंडिताः कुशलाः ॥ ३ ॥ आदिटीकाकर्तृन्नमति ॥ शारदेति ॥ शारदायाः सर

प्र० तान् । एतदुपपादयति ॥ सर्वेति ॥ गुरुत्वाद्वहुवचनं ॥ ४ ॥ व्याख्येयग्रन्थकर्तुर्हृद्यावासंप्राप्यते ॥ मिथ्येति ॥ तस्यतरणिलोपपादकमेतत् ॥ ५ ॥ यतः स्वस्य पारमहंस्यं तस्यगुरोः हृद्यावासमर्थयते ॥ कंसेति ॥ कंसध्वंसी कृष्णः । तस्यपदाख्यांबुजानुरक्तः । परमहंसाश्रमीत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वस्यविद्योपदेष्टृन्नमति ॥ पदेति ॥ इदं गुरुत्वशक्त्युपपादकं । पदं शब्दशास्त्रं । वाक्यं मीमांसायुग्मं । प्रमाणं तर्कशास्त्रं । बहुवचनंप्राग्वत् ॥ ७ ॥ एवं मंगलनिचयमारचय्यशिष्यमनस्समाधानार्थं चिकीर्षितंप्रतिजानीते ॥ श्रीमदिति ॥ तत्त्वप्रदीप

पद्मनाभमुनीन्वदेसर्वशास्त्रविशारदान् ॥ ४ ॥ मिथ्यासिद्धांतदुध्वांतविध्वंसनविचक्षणः ॥
जयतीर्थाख्यतरणिभासतानो(मे)हृदंबरे ॥ ५ ॥ कंसध्वंसिपदांभोजसंसक्तोहंसपुंगवः ॥
ब्रह्मण्यगुरुराख्यावर्ततांममानसे ॥ ६ ॥ पदवाक्यप्रमाणाब्धिविक्रीडनविशारदान् ॥
लक्ष्मीनारायणमुनीन्वदेविद्यागुरून्मम ॥ ७ ॥ श्रीमद्भाष्यस्यटीकायाजयतीर्थार्थनिर्मिता ॥

गु० स्वत्याज्यावासोयसिन्तच्छारदावासं तच्चतद्वदनंचशास्त्रादावासवदनं । तदेवशारदांभुतं शरकालसंबन्धिपकज्येषातानित्यर्थः । तस्यैवोपपादनं ॥ सर्वेति ॥ गुरुत्वात्बहुवचनं ॥ ४ ॥ व्याख्येयग्रन्थकर्तुर्हृद्यावासंप्राप्यते ॥ मिथ्येति ॥ एतच्चटीकाकर्तुस्तरणिलोपपादनार्थविशेषणं ॥ ५ ॥ आश्रमगुरोर्हृद्यावासंप्राप्यते ॥ कंसेति ॥ कंसध्वंसीकृष्णः तस्यपदाख्यांबुजानुरक्तः । हंसपुंगवः चतुर्थाश्रमीत्यर्थः ॥ ६ ॥ विद्यागुरून्प्रणमति ॥ पदेति ॥ अत्रपदार्थज्ञानोपायभूतं पद्योतशब्दार्थोपेक्षेनैतिव्युत्पत्त्या व्याकरणं पदं । वाक्यार्थज्ञानोपायन्यायसमर्पकं प्रमेयमीमांसाशास्त्रं वाक्यं । उद्देशलक्षणविभागपरीक्षाभिः प्रमाणस्वरूपनिर्धारकं प्रमाणमीमांसाशास्त्रं प्रमाणमिति विवेकः ॥ ७ ॥ टीकायाव्याख्येयत्वप्रयोजकं निर्दोषत्वगंभीरत्वादिकं दर्शयेन्नैव चिकीर्षितं निर्दिशति ॥ श्रीमद्भाष्यस्येति ॥

प्र० भ्रांतिरित्यस्य ॥ जयतीर्थेति ॥ या जयतीर्थार्थनिर्मिता तामिमामित्यन्वयः । व्याख्यानेहेतुमाह ॥ गंभीरेति ॥ गंभीर्यं गहनार्थत्वं । निर्मलत्वासांगतार्थवर्णनादिशून्यत्वं ॥ ८ ॥ स्वप्रवृत्तेः फलांतरमाह ॥ सूत्रइति ॥ निरुपपदसूत्रशब्दस्य ब्रह्मसूत्र एव मुख्यत्वात् सूत्रइत्यवादि । एवं भाष्यइत्यपि । अनुभाष्ये अनुव्याख्याने । चशब्दादणुभाष्येच ॥ टीकास्त्विति ॥ त्रिविक्रमपंडिताचार्यकृता तत्त्वप्रदीपाख्या अनुव्याख्यानटीकान्यायमुधा पद्मनाभाचार्यकृता सद्भ्यायरत्नावलिश्च न्यायविवरणटीका च तत्त्वप्रकाशिकाचेत्येतामुटीकास्त्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ स्वप्रवृत्ते रन्यच्चफलमाह ॥ प्रतिसूत्रमिति ॥ स्वपरपक्षयोर्यथाक्रमं घटनाघटने । विदां कुर्वतु जानंतु । यद्यपि स्वस्येदमित्यर्थे णि कृते स्वशब्दस्य द्वारा दिषु पाठेन “द्वारादीनांचे” तिसूत्रेण वकारात्पूर्वमैजागमेनौकारे सति सौवेति भाव्यं । तथापि स्वसौहितमित्यर्थे “प्राक्क्रीताच्छ” इति च्छप्रत्यये स्वीयेतिसाव्विति ज्ञेयं । चतुर्थस्याद्वितीयपादे “गहादिभ्यश्चे” त्यत्र दुर्घटवृत्तौ तथैवोक्तः ॥ १० ॥ ननु भाष्यव्याख्या नार्थप्रवृत्तस्य भगव

गंभीरानिर्मलाचेमां व्याकरिष्येयथामति ॥ ८ ॥ सूत्रेभाष्येनुभाष्येच सद्भ्यायविवृतौ तथा । टीकासुचयदस्पष्टं तच्च स्पष्टीकरिष्यते ॥ ९ ॥ प्रतिसूत्रप्रकाशयेते घटनाघटनेमया ॥ स्वीयान्यपक्षयोः सम्यग्विदां कुर्वतुसूरयः ॥ १० ॥

गु० तत्त्वप्रदीपभ्रांतिवारयति ॥ जयतीर्थार्थनिर्मितेति ॥ याजयतीर्थार्थनिर्मिता इमामित्यन्वयः । स्वप्रवृत्तेः प्रयोजनमाह ॥ सूत्रइति ॥ चशब्देणुभाष्यसंग्रहार्थः । टीकासु भाष्यानुव्याख्यानसद्भ्यायविवृतिटीकासु तत्त्वप्रदीपसद्भ्यायरत्नावलितत्त्वप्रकाशिकान्यायमुधासु । यद्यप्यभूततद्भावाार्थकच्चिप्रयोगो देवास्पष्टत्वलाभादस्पष्टमिति पृथगस्पष्टत्वकथनमनर्थकं । तथापि विशिष्टवाचकानां शब्दानां विशेषणवाचकपदसंनिधाने विशेष्यमात्रपरत्वस्य बहुमुख्यलेषु दृष्टत्वादवैयर्थ्यमिति ज्ञेयं ।

प्र० तोजयतीर्थमुनेःसैवकार्यो किमाद्यपद्येन । मंगलाचरणस
त्वादित्यतआह ॥ ग्रंथादाविति ॥ तस्यतुष्टत्वंद्व्यतइतिम

ग्रंथादौमं

गु० स्वीयान्येत्यत्रस्वीयश्चान्यस्वीयान्यौ अन्यत्वंचप्रकृतात्स्वीयादित
नचमंगलेपनिबन्धनस्य नमस्कारांगतया स्वातंत्र्येणवा समाप्त्यननुकूल
ग्रंथोव्यसनितयाक्रियते किंतु“यावत्कीर्तिर्मुष्याणांपुण्यलोकेषुगीयते
वर्तयितुंशक्या । नचाशिक्षिताःशिक्ष्यामंगलंकुर्युः । नचतेषामंगला
तथाचाहुः“श्रेयसिबहुविघ्नानी”ति । तस्मात्ग्रंथारंभेमंगलाचरणविष
मिति ॥ तत्कथंशिक्ष्यशिक्षार्थसमंगलेपनिबन्धस्यमंगलाचारत्वकथनमि
योजनं । मंगलांतरइवइष्टसिद्धयर्थिनाशिक्ष्याणांकर्तव्यत्वबुद्धिसंभवात्
बन्धनेनशिक्ष्यशिक्षायाःसंभावितत्वेप्युत्तरोत्तरेषांग्रंथकाराणानमस्कारोपा
वकरणं । उल्लिखंत्यपिचिद्विशोभाभूदिति । कृतेपिमंगलांतरेविघ्न
तरानुष्ठानमप्युपपन्नमेव । तथाचटीकायां“शिक्ष्यशिक्षार्थ”मित्यानुषंगि

ने“अथाविद्ये”ति भाष्यव्याख्यारंभे मांगलिकस्याथेत्यस्यप्रयोक्ष्यमाणतयासिद्ध

ः । (मंगलमारचय्य)ग्रंथेनिबध्नातीत्यर्थः । मंगलपदोपादानेन तस्यप्रारम्भि

रमाचरति ॥ शुद्धेति ॥

ग्रंथं ॥ ग्रंथादौमंगलमाचरतीति ॥ नन्यमंगलेपनिबन्धएव तत्कथंमंगलाचारत्वोक्तिः ।
दद्युक्तत्वमितिवाच्यं । समाप्त्यननुकूलस्यापिशिक्ष्यशिक्षार्थतयायुक्तत्वात् । तथाहि नहि
तावद्वर्षसहस्राणिपुण्यलोकेमहीयते”इतिसत्कीर्त्यनुबुत्तये । नचाग्रचरतोतेनसत्कीर्तिरनु
ग्रंथाध्ययनाध्यापनेभवतः । कदाचित्कस्यचिदंतराविघ्नानुत्पादेपिबहुविघ्नोत्पादात् ।
शिक्ष्यशिक्षैवयुक्ता । वक्ष्यतिचग्रंथकारः“नमस्काराधिकार्यादिग्रथनमूचेनशिक्ष्यशिक्षार्थ”
वेत् अत्रस्वामिनः यद्यप्येवंशिक्ष्यशिक्षार्थतानमस्कारोपनिबन्धस्यसंभवति तथापिनसैवप्र
नखल्वन्यमंगलकृतग्रंथकारैर्ग्रंथादौनिबध्यते । ततश्चप्रचरद्ग्रंथेषुसहस्रानमस्कारोपिनि
बध्दर्शनादवगच्छामोत्यपणामवाचकनमःशब्दादिवत्तदनुमापकालिपेरपिविघ्नानुत्पादेद्दर्शने
बलीयस्त्वसंभावनायामंगलग्राचुर्यार्थनमस्कारकरणवत्कृतेपिनमस्कारोतदुपनिबन्धरूपमंगला
योजननिर्देशः । अत्यार्थमपिकृतस्यलोकेऽन्यार्थत्वदर्शनात् । तद्यथाशाल्यर्थकुल्याःप्रणीय

प्र० तपरिसमास्यादिहेतुत्वात्तदनुष्ठानस्य शिष्टाचारपरंपराप्राप्तत्वेनावश्यकत्वं सूचितं । ग्रंथादवित्युक्त्याच मंगलस्य ग्रंथांगत्वं च । भाष्यव्याख्या नरूपं चेदं अतो नानुपयुक्तकथनमित्याह ॥ इदं चेति ॥ यद्वा ब्रह्मवदइत्यनेनैव मंगलस्य चीर्णत्वात्किं विशेषणैः कृत्यमित्याशंक्य व्याख्येयपद्वगत विशेषणकृत्यानीवात्रापि ध्येयानीत्याह ॥ इदं चेति ॥ वक्ष्यमाणाध्यायार्थसूचकत्वेनेत्यर्थः । आदिपदेन नारायणशब्दान्वाख्यानपरत्ववत्तत्पर्ययब्रह्मशब्दान्वाख्यानपरत्वसूचकत्वेन तस्यैव बंधत्वोपपादकत्वेन चेति ग्राह्यं । यद्वा अधिकार्यादिचतुष्टयसूचकत्वेनेत्यर्थः । “तथाह्यादि सूत्रे भगवतः” इत्याद्यपद्यव्याख्यासर्वाप्यत्र यथायोगमनुसंधेय इति भावः । आद्यार्थस्य “गुणैः सर्वैरुदीर्ण”मित्यस्य विवरणं शुद्धेत्यादि ॥ तत्र यदि

इदं च पदं भाष्यस्याद्यश्लोकविवरणरूपत्वात्तद्वदेव वक्ष्यमाणादिसूचकत्वेन व्याख्येयं ।

गु० तेताम्यश्च पानीयं पीयत इति सर्वमनवद्यं । वस्तुतस्तु त्रिविधस्यापि नमस्कारस्य सैद्धांतिकत्वात्सर्वेष्वपि ग्रंथेष्वेवादौ नमःशब्दादिप्रयोगो वाचिकनमस्कार एव । नत्वसौमं गलोपनिबंधः । अन्यथा कागतिः “अस्पृष्टदोषगंधाये”त्यादिस्तुतिरूपशब्देषु । न हि सोऽपि स्तुतिरूपमंगलोपनिबंधः । स्तुतिरूपशब्दाप्रतिपादकत्वात् । किंतूत्कर्षप्रतिपादकशब्दत्वेन तेषां भवेवस्तुतित्वं । तस्मादेवंजातीयकेषु सर्वग्रंथेषु गुणप्रधानभावेन नतिस्तुतिरूपमंगलचरणमेव । शिष्यशिक्षात्वानुषंगिकेयवपूर्ववत् । तादृशलिपिरचनयानमःशब्दादिरूपनमस्कारज्ञानेन तस्याः संभवात् । ननु ब्रह्मवदइत्यनेनैव मंगलस्य चीर्णत्वात्किं विशेषणैः कृत्यमित्याशंक्य “नारायणगुणैः” रितिव्याख्येयपद्वगत विशेषणकृत्यानां भेदापि तत्कृत्यत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ इदं चेति ॥ आद्यश्लोकविवरणरूपत्वादिति ॥ विवरणं च भाष्याद्यश्लोकस्यो गुणशब्देन तां किं कोक्तुः स्वादिपरः किं त्वानंददिपरः । दोषशब्दोऽपि नरागद्वेषमोहपरः किंतु चिन्तादिपरः । ज्ञेयशब्दोऽपि न ज्ञेयत्वमात्रपरः घटादिसाधारण्यात् किंतु श्रोतव्यत्वादिति चतुष्टयपरः । गम्यशब्दोऽपि न मुक्तप्राप्त्यत्वमात्रपरः किंतु वेदसमाधिगम्यत्वपरोपीति द्रष्टव्यं ॥ वक्ष्यमाणं गुणपूर्णत्वं निदर्शित्वादि । आदिपदेन नम्यत्वप्रयो

प्र० शुद्धत्वंदुःखासंभिन्नत्वं तदा चिंतादिदोषदूरमित्यनेन गतार्थमत आह ॥ आनंदादेरिति ॥ द्वितीयार्थस्य “दोषवर्जित” मित्यस्य विवृतिश्चिंतेति ॥ तत्र चिंतासंतापान्ध्यालेपः संगतिश्चातिश्रान्तिनिराह ॥ लेप इति ॥ तृतीयार्थस्य “ज्ञेय” मित्यस्य विवृतिः सद्भिरित्यादि ॥ तत्र श्रुत्याश्रयेण न जातयामतिः तयानित्यतं तद्विषय एव नियमितं यद्ब्रह्मान मालोचनात्कमननं तज्जनितनिरंतरानुस्मृतिरूपज्ञानलक्षणध्यानानादिति श्रान्तिनिराह ॥ श्रुतिमतीति ॥ योग उपाय इति ॥ “योगः सन्नहनोपाये”त्यभिधानादिति भावः । नन्वमलनिर्दोषमित्यर्थे श्रित्वेत्यादिना गतार्थमत

आनंदादेः शुद्धत्वं (नाम) सांतत्वसातिशयत्वादिराहित्यं । लेपः पुण्यपापसंबन्धः ।

श्रुतिमती श्रवणमनने । नियतध्यानं स्वयोगोपासनं ।

गु० जेकेष्टत्वादिपरिग्रहः । तस्यापिशुद्धानंदेत्यादिना सूचितत्वादित्यपि द्रष्टव्यं ॥ आनंदादेः शुद्धत्वं सांतत्वसातिशयत्वादिराहित्यमिति ॥ यद्यप्यत्र आनंदादिरूपो देहो यस्य सावानंदादिदेहः । शुद्धश्चासावानंदादिदेहश्चेति शुद्धत्वं तावद्ब्रह्मणो विशेषणं । तस्य दोषातिदूरमित्यनेनैवोक्तत्वात् । नापिशुद्धः आनंदादिरूपो देहो यस्य तिदेहस्य विशेषणं । देहस्यानंदरूपत्वेनैव शुद्धत्वसिद्धेः । तथापि शुद्धः आनंदादिदेहो यस्येति आनंदादेर्गुणस्य विशेषणमुरुत्वादिवत् । तत्रापिशुद्धत्वं न दुःखाभायशुद्धत्वस्यानंदादिसर्वविशेषणत्वादिदूरमित्यनेनैव सिद्धेः । किंतु सांतत्वादिराहित्यमेव । उरुत्वादिविशेषणेन ज्ञानादेः सर्वविषयत्वादिराहित्याभात्तत्वाभायशुद्धत्वस्यानंदादिसर्वविशेषणत्वश्रयणमिति द्रष्टव्यं । ननु चिंतासंतापलेपस्य चिंतासंतापराहित्योत्पत्त्यैव दोषातिदूरमित्यत्र तत्संबन्धाभावस्य सिद्धत्वालेपपदमनर्थकमित्यतो भवेदेव यद्यत्र लेपश्चिंतासंतापान्ध्यासंबन्धरूपो निवक्षितः स्यात् नचैवं किंतु पुण्यपापादिसंबन्धरूपदोषांतरमेव सदस्यतो न तदार्थक्यमिति भावेन नह ॥ लेपः पुण्यपापसंबन्ध इति ॥ श्रुतिमती श्रवणमनने इति ॥ श्रुतिमतिशब्देन प्राप्तिरसिद्धेवेदबुद्धिपरो किंतु श्रवणमननपरो । तेन ध्यानशब्दवत्साधनाध्यायाथ सूचकत्वमनयोः पियुक्तमि

प्र० आह ॥ अमलमिति ॥ मायारूपमलरहितं । “निर्विशेषपरब्रह्मे” त्याद्युक्त्या परमतेमायिनएवमदोपास्यत्वात् । यद्वानविद्यतेमलंसंसार-
स्वययस्मादित्यर्थः । मुमुक्षूपास्यमितिपर्यवसितव्याख्यातं । संसारनिवर्तकस्यैवतदुपास्यत्वादितिभावः । ननुग्रंथादाववश्यकार्यस्यमंगलस्य
कृतत्वात्किं द्वितीयपद्येन । यदि “श्रेयांसिबहुविघ्नानी” तिमंगलांतरस्वकार्यता तदा “व्यासोभवतुमेभूत्यै” इत्येतावतापूर्तेनविशेषणद्वयमित्यतआह

ज्ञानं साक्षात्कारः । सएवयोगउपायः । अमलं मुमुक्षूपास्यं । नतुपरमतइवमुकुंदाभिधमंदोपास्यं ।

गु० तिभावः । ननुध्यानस्येवश्रवणमननयोरप्यवश्यानुष्ठेयत्वात्तदर्थकनियतपदानर्थक्यमित्यतो नध्यानस्यनियतत्वमवश्यानुष्ठेयत्वं येनश्रवणादिसाधारण्यस्यात् ।
किंनामस्वयोग्यत्वं तच्चध्यानासाधारणं ध्यानस्येवश्रवणादेःशक्यत्वेप्ययोग्यत्वप्रयुक्तनिषेधाभावादितिभावेनाह ॥ नियतध्यानंस्वयोग्योपासनमिति ॥ ज्ञानं
साक्षात्कारइति ॥ नतुपरोक्षज्ञानं । तस्यध्यानजनकत्वेनतदजन्यत्वादितिभावः । योगशब्दस्यसंबंधार्थत्वैवेयर्थ्यमियाऽर्थतरमाह ॥ सएवयोगउपायइति ॥
तथाचगम्यत्वेपिन ज्ञेयत्वंब्रह्मणोर्गीकार्यं । कर्मादिनापितत्प्राप्तेःश्रुतत्वादित्याशंका निरासार्थमुपायांतरनिरासकतदावश्यकमितिभावः । अमलमित्यस्यनिर्दोषार्थत्वे
“दोषातिदूरमित्यनेनपौनरुक्त्यमित्यतःप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ अमलं मुमुक्षूपास्यमिति ॥ विशेषणप्रयोजनमाह ॥ नत्विति ॥ वंद्यत्वप्रयोजकविशिष्टत्वलाभायब्रह्म
पदं । गुणवत्त्वेदोषवत्त्वमपिस्वादित्यतोऽमलमिति तदुपपादनं । मुकुंदाभिधमितिभोक्षदत्वोक्त्यावंबन्धनिमित्तेष्टत्वसमर्थनं । वेदांतवेद्यमितितन्निमित्ताधिकृतत्वकथनं ।
विशेषणचतुष्टयविवरणरूपाणिचापराणिविशेषणानि । विश्वस्योदयमातनोतीत्यादाविव । तथाहि । ब्रह्मशब्दोक्तविशिष्टत्वविवरणं शुद्धेति ॥ तत्रोपपादकामलत्वविवरणं
चिंतेति । अत्रमुखशब्दःसार्थिकरप्रत्ययांतएवाभिमतः । नतुमत्वर्थयरप्रत्ययांतः । तथासतिवाचालार्थत्वापत्त्यातत्रमुखत्वालभप्रसंगात् । वेदांतवेद्यमित्युक्ता
धिकृतत्वविवरणं सद्भिर्वैराग्यभक्तीत्यादि । धर्मादिषूभयमित्युक्तत्वात् । गुणवृद्धीइत्यादिवत् वैराग्यभक्तीत्यससाधुत्वं । मुकुंदाभिधमित्युक्तेष्टत्वविवरणंगम्यमि

प्र० ॥ व्याचिख्यासितेति ॥ एतेन सूत्रप्रामाण्यसूचनं विशेषणकृत्यमित्युक्तं भवति । व्याचिख्यासितेत्युक्त्या तत्सूचनमपि नानुषङ्गकमिहाह ॥ ब्रह्मपरेति ॥ ब्रह्मसूत्रेत्यत्र तत्रैव ब्रह्मणो विष्णोः संबंधि यद्ब्रह्मश्रुतिजातं तस्य यानि सूत्राणि न्यायनिबन्धनासकवाक्यानीत्युक्तं भवति । यद्वा

व्याचिख्यासितभाष्यमूलसूत्रप्रामाण्यसूचयन्मंगलांतरमाचरति ॥ याञ्जेति ॥ अत्र यत्तदुदैद्दिद्वादिरेत्यादिनावक्रानुकूल्यं निर्जरित्यादिनाश्रोत्रानुकूल्यं याञ्ज्यादिनाप्रसंगानुकूल्यं च दर्शयता “वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनां यदाप्तिरनुकूलते”त्यनुव्याख्यानोक्ता अपि मूलता सूत्राणां सूचिता । ब्रह्मसूत्रपदेन ब्रह्मपरश्रुतिव्याख्यानरूपत्वाच्छ्रुतिमूलत्वं न्यायव्युत्पादकत्वाद्युक्तिमूलत्वं च सूचितं ।

गु० तिविशेषणमात्रमर्थवदित्यपियोजनद्रष्टव्येति गुरवः ॥ सूत्रप्रामाण्यसूचयन्निति ॥ मूलिप्रामाण्यसमूहप्रामाण्याधीनत्वादिति भावः ॥ अशक्तत्वादवजितत्वामिति ॥ ननु शक्तौ सत्यामपि द्वापालोकादेः सौरालोकादाविवतस्त्वं कोचादित्यर्थः । सत्तेति श्लोके निर्दोषमित्येतत् मध्यदीपिकाव्यायेन पूर्वत्रोत्तरत्र चेदुत्तरदर्शनपरं । जितसिंधुराजमित्यत्र हेतुमाह ॥ अमितमिति ॥ मूलो निश्कृतमिति ॥ न च दंशुकं कृतीच्छेदइत्यस्य इदित्वाभावेन “इदितो नुमधातो” रित्यनेन नुमोप्रसंगात् । विनिश्कृततीत्यत्र “शेमुचादीना” मिति भविष्यति । निकर्तन इति तु वक्तव्यं । अस्मात्तल्लुटि तस्मान्देशे तस्यार्धधातु कृतया तस्मिन्वरतोलघूपधगुणे यत्त्वे च उक्त रूपनिष्पत्तिसंभवात् । “नखनिश्कृतं न स र्वकार्णाय संविज्ञातं स्यात्” इत्यादौ तुच्छादसत्त्वाच्च भविष्यति । तथा च निश्कृतं न इत्यप्यशब्द इति चेत् न । “इदितो नुमधातो” रित्यत्र धातोरित्येव गविभागश्रयणस्याकरे स्थितत्वेनानिदित्वेभ्यस्य तेनात्र नुमसंभवात् । न च योगविभागो न शक्यो गीकर्तुं तथा सति धातुमात्राह्नुमत्प्रामाण्याऽतिप्रसंगतो” रित्यत्र धातोरित्येव गविभागश्रयणस्याकरे स्थितत्वेनानिदित्वेभ्यस्य तेनात्र नुमसंभवात् । न च योगविभागो न शक्यो गीकर्तुं तथा सति धातुमात्राह्नुमत्प्रामाण्याऽतिप्रसंगतो । तत्तश्च योगविभागो “शेमुदाचीना” मिति शेषग्रहणस्य धातोरित्यत्र संहवलोकितन्यायेनोपेक्षणाद्व्यतिरेक इति वाच्यं । योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वमा

प्र० ब्रह्मणःश्रुतिजातसूत्रं तन्निर्णायकन्यायनिबन्धनात्मकशास्त्रमित्यर्थः । श्रुतिजातस्यब्रह्मपरत्वंचास्तवमभिप्रेत्येतोद्वेयं । न्यायेतिसूत्रेत्युक्ति
लब्धोर्थः । ननु भाष्यव्याख्यानेतत्कर्तृप्रसादस्यावश्यकतया तत्प्रणामस्यकार्यत्वेपि नविशेषणकृत्यमित्यतआह ॥ भाष्यस्येति ॥ ध्वांतश
ब्दिताज्ञाननिवर्तकत्वतापत्रयोन्मूलकत्वरूपफलवत्त्वं गांभीर्यमापाततोप्रतीयमानहृदयत्वं । आदिपदेनामितशब्दितवहर्थत्वग्रहः ॥ प्रणम
तीति ॥ यद्यपिप्रपद्यइतिप्रपत्तिरेवश्रुता । तथापिनमनादेनवसामवतीतितथोक्तं । धातूनामनेकार्थत्वमुपेत्यवाएवमुक्तं । ध्वांतनिवर्तकत्वाद्य

भाष्यस्यव्याख्येत्यत्वप्रयोजकंसफलत्वगंभीरत्वादि दर्शयन्भाष्यकृतंप्रणमति ॥

गु० त्रेणानतिप्रसंगसंभवे“श्रेमुचादीना”मित्यतःशेग्रहणानुवृत्तेस्तदर्थतयाऽनपेक्षितत्वेननुमंसंभवादितिगुरवः ॥ मूलेकृपालवइति ॥ यद्यपिकृपेरालुचप्रत्ययोनविहि
तः“सृष्टिगृही”त्यादिनासृष्ट्यादिभ्यएवतत्सरणात् । तथापिसृष्ट्यादिभ्योलुशमात्रविधानेनैवसृष्ट्यालुरित्यादिरूपसिद्ध्यालुज्वियानसामर्थ्याल्कृपेरपितत्सिद्धिः । न
चालुज्विधौ“अयामंतात्वाय्येत्विष्णुष्वि”तिणेरयादेशात्तत्तत्सिद्धावपिलुश्विधौकथंसृष्ट्यालुरितिरूपसिद्धिरितिवाच्यं । सृष्टेर्लुशितस्याशित्वेन“तिङ्शित्सार्वाधातुक”
मितिसार्वाधातुकतया“कर्तरिशिबि”तिशपि“सार्वाधातुकार्वाधातुकयो”रितिगुणे अयादेशे “अतोदीर्घोयजी”तिदीर्घतायांचसत्यां सृष्ट्यालुरितिरूपसिद्धेरप्रत्यहृत्वात् ।
सत्येवंलुश्विविधानमात्रेणापिविवक्षितसिद्ध्यालुचकरणमन्यत्रापियथासादित्यसार्थसन्नापकं । तथाच तद्व्यातकृपेरालुचिकृपालुशब्दनिष्पत्तिरप्रत्यहूव । अत
एवकौमुद्यां“हरेकृपालोनःपाही”त्युक्तं । ननुचनलुश्विधौविवक्षितसिद्धिः । लुश्विधौलकारस्येत्संज्ञाप्रसंगात् । सृष्ट्यालुरितिदीर्घानुपपत्तेश्च । तिङ्गीत्य
नुवृत्त्यातिङ्गियन्निपरतएव “अतोदीर्घोयजी”त्यनेनदीर्घविधानात् । श्रद्धालुश्चनसिद्ध्येत् । श्रद्धालुश्चनसिद्ध्येत् । तस्यजुहोत्यादित्वाच्छ्रद्धावै “श्लाविति
द्विर्भावे”“ह्रस्व”इति ह्रस्वेच“श्राभ्यस्तयोरात”इत्यालोपचश्रद्धलुरितिप्रसंगात् । अतोऽलुश्विधौसृष्ट्यालुरित्यादिविवक्षितरूपसिद्धिप्रसक्त्यातत्तिसिद्ध्यर्थमेवा

प्र० विशेषैकथंजितत्वमतआह ॥ वैकर्तनेति ॥ स्वांतेति ॥ भाष्यस्यतुशक्तत्वाद्विशेषइतिभावः । उभयत्रापिद्वन्द्वचंद्रिकायास्तापत्रयान्मूलनेअशक्तत्वात्समुद्रस्यचामितत्वाभावादितिग्राह्यं । यद्वा काकोलूकवत्परस्परंयुद्धलब्धजयाभावात्कथंतेनजितत्वंतेषामित्यतआह ॥ वैकर्तनेति ॥ एवकारेणलौकिकंजयग्रत्याह । वाचोविशुद्धिसिद्ध्यर्थमित्यत्र वाचःकर्तुरश्रवणाद्गुरोरित्यस्यवात्राप्यन्वयगुरोर्वाचोविशुद्धिसिद्ध्यर्थगुरोर्गौरःमिथःसंगम्यंते इत्यस्यायोगाद्गिरांसंगतत्वाभावांसंगतिकरणासंभवाच्चेत्याशंक्य दृष्टान्तांशस्फुटीकुवन्नपेक्षितपूर्वोत्तरार्धद्वयाव्या

^{१।३} स्वांतेति ॥ वैकर्तनांशुव्रजादेःस्वांतंघातनिर्कृतनादावशक्तत्वादेवभाष्येणजितत्वं ।

गु० लुक्करणसार्थक्यान्नतदव्यथानुपपत्त्याऽन्यत्राप्यालुच्यत्ययविधायकत्वमस्येतिचत् उच्यते लुक्विधावपिपिादित्वादित्संज्ञाभावोपपत्तेः । यकारश्चलुप्तनिर्दिष्टःक्रियते । प्रयोजनाभावाद्वातत्संज्ञाभावः । नह्यत्रलित्स्वरप्रत्ययस्वरयोर्विशेषोस्ति । उभयत्र “एकादेशउदात्तेनोदात्त”इत्युदात्तस्वरसमावात् । नापिस्पृह्यालुरितिदीर्घानुपपत्तिरितिदीर्घोदोषः । “अतोदीर्घोयजी”त्यत्र “तुरस्तुश्म्यभःसार्वधातुक”इत्यतःसार्वधातुकग्रहणस्यैवानुवृत्त्यातिङ्ग्रहणानुवृत्तेः । नाप्यन्योदोषः । अनेकार्थत्वाद्वातूनामत्रविषयेदधात्यर्थवर्तमानस्यधेदोभविष्यति । नचशिदाश्रयोशितोत्यात्वप्रतिषेधात्तदनुपपत्तिः । एवंतीर्हिश्चद्वा आ श्रद्धेत्याकारप्रश्लेषदात्वमविष्यति । अथवा दधातरेव “संज्ञापूर्वकोविधिरनित्य”इतिनर्द्धवचनंप्रवर्तिष्यते । ततश्चलुक्विधिनैवोपपत्तावेवमपिज्ञानार्थमालुज्विधीयते । एतदज्ञापयति यत्रालुचैवस्वसिद्धिस्ततोऽप्ययंभवतीतिकृपेरप्यालुच्यप्रत्ययइति । यद्यपि“संज्ञापूर्वकोविधिरनित्य”इत्येतद्भाष्येनोक्तं तथापिप्रयोगबाहुल्यादुक्तं । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं गीताभाष्यटीकायां“व्याकरणान्तरादवगंतव्य”इति । व्याकरणस्य“स्पृहिगृही”त्यादेरांतरलुशमभिधायआलुचूकरणसामर्थ्यतत्सादित्यर्थः । केचित्तुदयालवइत्येवात्र पाठः अतोनेक्तशंकासमाधानयोरवसरइत्याहुः ॥ मूलैरथ्याद्विरिति ॥ यदत्रअथ्यापाभिरितिप्राप्नोति स्थ्याद्विरित्यपशब्दइतिकेनचिदुक्तं तदसत् । समासां

प्र० चष्टे ॥ गंगासंगेनेति ॥ रथ्याद्भिरिति ॥ “द्वित्रिभ्यांपादन्मूर्धस्वि”तिनिर्देशाज्ज्ञापकात् “ऋक्पूरब्धूःपथामानक्ष” इतिसमासांतोऽनित्य

गंगासंगेनयथारथ्याद्भिर्नैर्मल्यंलभ्यते तथामदीयायावाचो विशुद्धिसिद्ध्यर्थं
गुरोर्गिरिमदीयायावाचा संगम्यते व्याख्यानव्याख्येयभावेनसंबध्यंतइत्यर्थः ।

गु० तविधेरनित्यत्वेनतदप्रसंगात् । तदनित्यत्वंचशोभनाआपोयस्मिन्सरसीतिस्रपृथ्वादौ“ऋक्पूरब्धूःपथामानक्ष”इतिसमासांताकारस्याभावादेवावसीयते । सतिहि समांतस्यनित्यत्वेतत्रापिसमासांताकारप्रसंगेस्वपमितिप्रसंगात् । तथाचोक्तंप्रसादकृता“ऋक्पूरब्धूःपथामानक्ष”इतिसमासांतस्तुनभवति । तस्यानित्यत्वा”दिति । अथनपूजनादितिनिषेधादेवतत्रसमासांताकारप्रसर्त्तेनतस्यानित्यतायामिदंज्ञापकं । अतएव अनित्यत्वादितिप्राचोक्तःपरिहारःप्रामादिकएवास्थेयइतिचेत्सत्यं । तथापिवह्वपूबह्वपीबह्वपीत्यादौकाशिकोदाहृतेसमासांताकारस्यानिवारणात् । तत्रापूजनार्थतया“नपूजनादि”तिनिषेधाप्रसंगात् । ततश्चसमासांतविधेरनित्यत्वादेवतदभावइतिवक्तव्यं । उक्तंचशेषीकृता“समासांतविधेरनित्यत्वान्नसकृत”इति । तथा“स्मिगपूतवीणांजोध्वकुक्षिसीरनामनामचे”त्यध्वग्रहणं । तद्धिअपादध्वनःअपादित्यनुवर्तमानेअपादुत्तरस्याध्वशब्दस्यांतोदात्तत्वंयथास्यादितिक्रियते । यदिचनित्यःसमासांतःस्यात् तदा“उपसर्गाद्ध्वन”इतिटचिकृते चित्वादंतोदात्तत्वंसिद्धमित्यध्वग्रहणंकुर्यात् । कृतंचातोज्ञापकमस्तीयंपरिभाषासमासांतविधिरनित्यइति । तथाभाष्ये“द्वित्रिभ्यांपादन्मूर्धसुबहुव्रीहा”वितिसूत्रे अकृतसमासांतस्यमूर्धशब्दस्योपादानंलिंगं । अनित्योहिसमासांतोयथास्यादिति । पादन्निति“पादस्यलोपोहस्त्यादिभ्यः”“वयसिदंतस्यदत्”इतिसमासांतोनिर्दिष्टस्यथामूर्धशब्दोपि “द्वित्रिभ्यांषमूर्ध”इतिसमासांते मूर्धेष्विनिर्दिष्टःस्यात् । तथाचाकृतः । सचसमासांतविधेरनित्यत्वंज्ञापयति । तेनद्विमूर्धात्रिमूर्धेद्युदात्तत्वंभवति । तस्मात्समासांतविधेरनित्यत्वेपितन्नित्यत्वभ्रममात्रमूलकमेवपरस्परव्यापाभिरितिरूपप्रसंजनमितिदिक् । टीकायांचइत्येतत् सन्निधानाद्गुरोर्वाक्प्रमितिभाति । तचायुक्तं । तस्याःस्वतःशुद्धत्वेनतद्विशुद्ध्यर्थत्वस्यायोगादित्यतस्तत् योग्यतयाटीकाकृद्वाक्यपरमित्याह ॥ मदीयायावाचइति ॥ अत्रमदीयावाचेत्यपिपूरणीयंभवतीत्यप

प्र० इतिभावः ॥ यद्वेति ॥ मदीयथावाचेलानुकर्षः । अस्मिन्पक्षेवाचोर्गीर्भिः संगतिरार्थिकीतिनष्टप्रतानानुगुण्यं । नन्वथाविद्येतानाशब्देन मंगलार्थः । तस्यकृतत्वात् । नाव्यान्तर्त्यार्थः । कस्याप्यर्थस्यपूर्वभाष्येअप्रकृतत्वात् । भाष्यकृतनमनस्यटीकाकृतव्याख्याप्रतिज्ञानन्तर्त्यार्थो गत् । नाप्यारंभार्थः । आरभ्यतइत्यनुक्त्वापि आरब्धेइमनेनारब्धमितिज्ञातुंशक्यत्वात् । व्याकुर्वेइत्युक्त्यैवव्याख्याप्राारभ्यतइत्यस्या भाच्च । प्रश्नाद्यर्थत्वशंका नवकाशाच्च व्यर्थइत्यतआह ॥ अथाविद्येतीति ॥ यद्यपिप्रतिग्रन्थव्याख्यानमारभ्यतइत्यनुक्त्वापि तस्मिन्नारब्धेऽनेनप्रतिग्रन्थव्याख्यानारब्धेतिज्ञातुंशक्यं तथापिशिष्यमनस्समाधानार्थं प्रतिग्रन्थव्याख्यानमारभ्यतइतिवक्तुं अथशब्दः प्रायोजीतिध्येयं ।

यद्वा गुरोर्गीरः परस्परसंगम्यन्ते संबद्धतयाप्रकाश्यंतइत्यर्थः ॥ अथाविद्येति ॥ प्रतिग्रन्थव्याख्याप्राारंभार्थोअशब्दः ॥

गु० रितोषादाह ॥ यद्वेति ॥ “अथाविद्यापटले”तिटीकायामथशब्देनमंगलार्थः । मंगलानामनुष्ठितत्वात् । आप्यान्तर्त्यार्थः । आचार्यकर्तृकनमस्कारादिग्रन्थनस्य टीकाकारीव्याख्यानप्रतिज्ञानादानन्तर्त्यासंभवात् नापिभाष्यव्याख्याप्राारंभार्थः । “शुद्धे”त्यादिनैवतस्यारंभात् । यदाह “भाष्यस्थाद्यश्लोकाविवरणरूपत्वा”दिति ॥ नापिप्रतीकग्रहणपूर्वकव्याख्यानप्राारंभार्थः । “व्याकुर्वे”इत्यनेनैवतस्मिद्धेः । नचगंगासंगेनेत्यनेनव्यवधानात्पुनःप्रतिज्ञानमावश्यकं । तस्यतच्छेषतयाव्यवधायकत्वाभावात् । “व्याकुर्वे”इतिलङ्भिप्रेतवर्तमानसामीप्यस्याबाधाच्च । तस्मादनर्थकोअशब्दइत्यतः “अथयदसंदिग्धमप्रयोजनंनतत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्तामोचर”इति सांकरभाष्यावतारिकारूपमामतिग्रन्थस्थाशब्दस्यप्रतिग्रन्थव्याख्याप्राारंभाथत्वेनकल्पयतीत्याख्यानदर्शनादत्रापिप्रतिग्रन्थव्याख्या ॥ प्रतिग्रन्थेति ॥ यद्यपिप्रतिग्रन्थव्याख्याप्राारभ्यतइत्यनुक्त्वापि तस्मिन्नारब्धेऽनेनप्रतिग्रन्थव्याख्याप्राारब्धेत्यवगंतुंशक्यं तथापिश्रोतॄणांश्रद्धेयत्वप्रतिपत्त्यर्थतदुक्तिः । दृश्यते ॥ ८ ॥

प्र० ननु भाष्यस्याखिलफलसाधनतासिद्धिः कथं नमस्कारमात्रात्त्यादित्यत आह ॥ समंगलस्येति ॥ अतः शब्देनोक्तत्वात् कथं सूचनमित्यत आह ॥ भगवत इति ॥ ननु भाष्ये आदौ वैदिक्यमाणार्थकथनस्य श्रोतुं बुद्ध्यानुकूल्यरूपफलवत्त्वेऽपि नारायणशब्दव्याख्यानस्य न किंचित्फलमत

^{११३} फलसाधनतासिद्ध्यर्थमिति ॥ समंगलस्यैव सफलत्वादिति भावः ॥ भगवतः प्रसस्त्यापुरुषार्थो भवतीति सूचित इति ॥ भगवत्प्रसादस्य मोक्षहेतुत्वे अतः शब्देन संक्षिप्योक्त इत्यर्थः ॥ विशिष्टगुणानप्याचष्ट इति ॥ नारायणशब्दस्य विशिष्टगुणवाचकत्वप्रदर्शनं च तस्य ब्रह्मशब्दसमानार्थकत्वात् । शास्त्रार्थवाच

गु० हितदर्थमेव लोकेऽप्यासाः किंचिदहं वा विष्यामीत्युक्तत्वापि हितमुपदिशतीति भावः । अथ नस्य “नमस्काराधिकार्यादिग्रथनसूचने शिष्यशिक्षार्थ” मित्युत्तरग्रंथे शिष्यशिक्षार्थतायावश्यक्यमाणत्वेन फलसाधनतासिद्ध्यादिफलकत्वाभावात् कैवल्यद्वयाखिलफलसाधनतासिद्ध्यर्थत्वे कथं नुपपत्तिरित्यत आह ॥ समंगलस्येति ॥ नमवत्प्रसादस्य मोक्षहेतुतायाः वचनवृत्त्या प्रतिपादनादर्थिकत्वप्रतिपादकटीकास्थसूचितपदानुपपत्तिरित्यतस्तदभिप्रायमाह ॥ संक्षिप्योक्तिरेवात्र सूचनमित्यभिप्रेतमिति भावः । ननु भाष्ये आदौ वैदिक्यमाणार्थकथनस्य श्रोतुं बुद्ध्यानुकूल्यरूपफलवत्त्वादुपपत्तावपि नारायणशब्दव्याख्यानस्य निष्प्रयोजनत्वात् तदुपपत्तिरित्यतस्तत्प्रयोजनमाह ॥ नारायणशब्दस्य विशिष्टगुणवाचकत्वप्रदर्शनं चेति ॥ सर्वगुणोदीर्णत्वादिदोषत्वज्ञेयत्वगम्यत्वस्वरूपविशिष्टगुणवाचकत्वप्रदर्शनं चेत्यर्थः । एतच्च “नारायण एव शास्त्रार्थ इति दर्शयितु” मित्युत्तरेण संबध्यते । कथं विशिष्टगुणवाचकत्वप्रदर्शनेन नारायणस्य शास्त्रार्थता सिद्धिरित्यत उक्तं ॥ ब्रह्मशब्दसमानार्थत्वादिति ॥ तथा च नारायणशब्दस्य विशिष्टगुणवाचकत्वेन तद्वाचकब्रह्मशब्दसमानार्थत्वात् ब्रह्मणश्च शास्त्रार्थत्वात् नारायणस्यापि शास्त्रार्थत्वेनाधि कृतत्वाद्युक्तं नम्यत्वमिति भावः । ननु च गुणोदीर्णत्वमात्रस्य नारायणशब्दार्थत्वकथनेन अपि तदर्थकब्रह्मशब्दसमानार्थत्वासिद्धिसंभवादुपपत्तिरित्यत उक्तं ॥

प्र० आह ॥ विशिष्टेति ॥ नरीयतेऽनेनेत्यत्र प्रत्ययेकृते नरमितियात् नरमितिकथं अत आह ॥ नरीयतइतीति ॥ औणादिकेऽप्रत्यये टि लोपेच नरमितिभवति अतः “प्रज्ञादिभ्यश्चे”ति स्वार्थिकेऽणप्रत्यये “तद्धितेऽप्यचामादे”रित्यादिवृद्धौ “अस्येतिचे”त्यकारलोपे वक्ष्यमाणरी

कत्वाच्चनारायणएवशास्त्रार्थइतिदर्शयितुं ॥ नरीयतइति ॥ ननुपपदात् रीडक्षयइत्यस्मा
द्धातोः करणेऽप्रत्यये प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽणप्रत्ययेचकृते नरमितिरूपसिद्धिरितिद्रष्टव्यं ।

गु० नुपयुक्तमेवापन्नमित्यतउक्तं ॥ शास्त्रार्थवाचकत्वाच्चेति ॥ तथाचगुणचतुष्टयस्याध्यायचतुष्टयप्रतिपाद्यत्वाच्चनारायणशब्दस्यगुणचतुष्टयाभिधायकत्वान्नारायणस्यशास्त्रार्थत्वसिद्धिरितिभावः । यद्वाब्रह्मशब्दसमानार्थत्वाच्चनारायणशब्दस्य ब्रह्मणःशास्त्रप्रतिपाद्यत्वाच्चनारायणस्यशास्त्रप्रतिपाद्यत्वमित्युक्तौपरंपराभवतीत्यपरितोषादाह ॥ शास्त्रार्थेति ॥ शास्त्रार्थभूतगुणोदीर्णत्वनिर्दूषत्वादिप्रतिपादकत्वेनारायणशब्दस्यदर्शितेसाक्षाच्चनारायणएवशास्त्रप्रतिपाद्यइतिसिद्ध्यतीतिभावः । अत्रदर्शयितुमित्यतःपरंतोयुक्तंब्रह्ममीमांसाशास्त्रव्याख्यानावसरेतन्मनमितिशेषोध्यः । तेनब्रह्ममीमांसाशास्त्रेब्रह्मणएवाधिकृतत्वेननम्यत्वात्तत्परित्यागेननारायणवदनेनयुक्तमितिचोद्यानवकाशइतिध्येयं ॥ ननुपपदादिति ॥ ङप्रकरणे“अप्येष्वपिदृश्यत”इत्यापिशब्दस्यप्रागुक्तोपपदकर्तृकारकादिसर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादितिभावः । नन्वेवंनरीयतेऽनेनेति करणेऽप्रत्यये ङित्वाङ्गलोपे नरमित्येवस्यात् नरमितितुक्थमित्यतआह ॥ प्रज्ञादित्वादिति ॥ “प्रज्ञाश्रद्धार्चाम्येण”इतिमूत्रेप्रज्ञास्यास्तीत्यर्थमन्वर्थ्यणप्रत्ययविधानेनप्राज्ञइतिरूपोपपादनेपि“प्रज्ञादिभ्यश्चे”तिसूत्रेप्रजनतीतिप्राज्ञःसाएवप्राज्ञइतिस्वार्थेऽणप्रत्ययविधानात्प्राज्ञादित्वाच्चनारशब्दस्यनरमेवनरमितिस्वार्थेऽणप्रत्ययेकृते“तद्धितेऽप्यचामादे”रित्यादिवृद्धौ“अस्येतिचे”त्यकारलोपेनरमितिरूपसिद्धिरितिभावः । ज्ञानस्यबंधनिवृत्त्यर्थत्वेनमोक्षमुखीति

प्र० त्यानलोपाभावेच नारमितिसिद्धमित्यर्थः । अरमणंरमणाभावइतिभ्रान्तिनिराह ॥ अरमणमिति ॥ नारमित्यनेनकथंनिर्दोषवेदोत्पन्नत्वस्य लाभइत्यतआह ॥ निर्दोषेति ॥ नविद्यंतेअराःदोषाःनिरर्थकत्वादयोयस्यसोयनारोवेदः ततोऽणि यस्येतिलोपेनारमितिसिद्धं । संबंधश्चजन्यजनकभावइतिभावः । ननु नारशब्दात् “वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्ध”मिति वृद्धसंज्ञायां “वृद्धाच्छ” इतिच्छप्रत्यये नारीयमितिभाव्यं कथं नारमिति । सत्यं । “वानामधेयस्यवृद्धसंज्ञे”तिवा “ओर्गुणः” इत्यत्रगुणग्रहणेनज्ञापनात्संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवा नारमितिसाधु । अतएवतृतीयस्य द्वितीयेपादे “स्पृहिगृहिपतिदयी” तिसूत्रे श्रद्धालुरित्यत्रश्लावितिद्विवचनमाशंक्य संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिद्विवचननेत्युक्तं

अरमणंदुःखं ॥ निर्दोषवेदोत्पन्नत्वादिति ॥ निर्दोषवेदवाचका

च्चारशब्दात्तस्येदमित्यणिकृते नारशब्दो वेदजन्यज्ञानवाचीतिभावः ॥

गु० शयार्थत्वाभावादरमणशब्दोनसुखाभावाथइत्याह ॥ अरमणंदुःखमिति ॥ कथंनारशब्देनवेदजन्यज्ञानस्यलाभः येनतस्यतद्वाचित्वंस्यादित्यतआह ॥ निर्दोषेति ॥ नविद्यंतेअरादोषास्यसोयनारोवेदः ततोवेदवाचकान्नारशब्दान्नारस्येदंनारमित्यर्थेऽणिकृते “यस्येतिचे” त्यकारलोपेनारमितिरूपसिद्धिः । “तस्येद”मिति सूत्रेणसंबंधसामान्येऽणोविहितत्वेपियोग्यत्वात्सामान्यस्यविशेषपर्यवसानमभिप्रेत्यतज्जन्येत्युक्तं । नचनारशब्दात् “वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्ध”मिति वृद्धसंज्ञायां “वृद्धाच्छ” इतिच्छप्रत्ययेनारीयमितिभवितव्यं । तत्कथमणप्रत्ययाश्रयणेननारमितिरूपसिध्येदितिवाच्यं । “वानामधेयस्ये”ति वृद्धसंज्ञायाःवैकल्पिकत्वेननारीयंनारमितिरूपद्वयस्याप्युपपन्नत्वात् “ओर्गुणः” इत्यत्रगुणग्रहणेनसंज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वज्ञापनाच्चतदुपपत्तिः । अतएव “स्पृहिगृही” तिसूत्रेश्रद्धालुरित्यत्रश्लावितिद्वि

प्र० मंजरी । ननु अरायणोनेत्यादिव्युत्पत्तौ नबोनलोपे नुटिचसति अनरायणेतिभाव्यमित्याशङ्कयोक्तमूले नगनाकादिवदिति । तत्राक्षिपति ॥ नन्विति ॥ नभ्राणनपान्नवेदानासत्यानमुचिन्कुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषुप्रकृत्ये” तिसूत्रेण नाकशब्दस्य “नगोप्राणिष्वन्यतरस्या”

नगनाकादि(शब्द)वदिति ॥ ननु नभ्राणनपादित्यादिसूत्राभ्यांनानकनगशब्दयोर्नलोपाभावउक्तः

गु० र्वचनमाशङ्क्यसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिद्विवचननेत्युक्तंपदमंजरीमितिध्ययं ॥ नभ्राणनपादित्यादिसूत्राभ्यामिति ॥ अत्रनभ्राणपादित्येकेदेशेतसमग्रसूत्रोपलक्षणात् आदिशब्देन“नगोप्राणिष्वन्यतरस्या”मित्यस्यसंग्रहात् सूत्राभ्यामित्युक्तं । ततश्च“नभ्राणनपान्नवेदानासत्यानमुचिन्कुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषुप्रकृत्ये”तिसूत्रेणनाकशब्दे“नगोप्राणिष्वन्यतरस्या”मितिसूत्रेण नगशब्दे नलोपाभावोनिपात्यतइत्यर्थः । आदिपदेनप्रभृत्यर्थकेनशिष्टसंपूर्णसूत्रपरिग्रहः । केवलसूत्रपदेनच“नगोप्राणिष्वन्यतरस्या”मितिसूत्रपरिग्रहः । तथाच“नभ्राणनपादित्यादिसूत्राभ्या”मित्युक्तमुपपन्नमित्याहुः ॥ कथंनतदृष्टांतीकरणाभििति ॥ यद्यप्युदाहृतसूत्राभ्यामिहनलोपाभावस्यानुक्तत्वादेवतदृष्टांतीकरणमुपपद्यते । प्रत्युततत्सूत्रेणहनलोपाभावोक्तौ अत्रनभ्राणपादित्यादिनानलोपाभावः इत्येववक्तुंशक्यत्वात् येनसूत्रेणनलोपाभावोविधीयतेतस्यैकस्यैवोदाहरणसंभवाच्चनगनाकादिशब्दवदितिदृष्टांतीकरणमेवानुपपन्नप्रसज्यते । किंचयदिनलोपाभावएवदृष्टांतः तर्हिनाकादिशब्दवदित्येतावतैवपूतैर्वैकल्पिकनलोपाभाववन्नगशब्दोदाहरणव्यर्थं नभ्राडित्यस्यैवदृष्टांतत्वसंभवे नाकशब्दोदाहरणंचव्यर्थं । तस्मादलाक्षणिकडप्रत्ययप्रदर्शनार्थनगशब्दस्य नित्यनलोपाभावस्यतत्प्रत्युक्तमुदाभावस्यनारमणयेनेत्यादित्युत्तेश्चप्रदर्शनयनाकशब्दस्य अराश्रयोर्नभवतीतिप्रदर्शनायादिशब्देननासत्यादिशब्दस्यचग्रहणमित्यंगीकार्यं । तथाचोदाहृतसूत्राभ्यामत्रडप्रत्ययनलोपाभावानुक्तावपियथाकथंचिदुप्रात्ययनलोपाभावादिव्युत्पादनयनगनाकादिशब्दवदितिदृष्टांतीकरणयुक्तमेव । तथाचोक्तंन्यासेरुडिशब्दादित्यथाकथंचिद्व्याघादिति । तथापिडप्रत्ययेसाधकस्योभयत्रसाम्येनतस्यदृष्टांतत्वसंभवेपिनलोपाभाव

ग्र० मिति सूत्रेण नगशब्दस्य नलोपाभावो निपातित इत्यर्थः । नगनाकादौ यथा सौत्रत्वात् साधुत्वमेव मिहापिसौत्रत्वादेव समाधानमिति टीकाशय इत्यभिप्रेत्य सौत्रत्वप्रकारं दर्शयति ॥ मैवमित्यादिना ॥ स्त्रीशब्दात् हिताद्यर्थे तद्धिते “स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्बो भवनादि” तिनञ्प्रत्यये स्त्री नञ्

नारायणशब्दे तु नेतिकथं तद्दृष्टांतीकरणमिति चेन्मैवं । स्त्रैणार्थ इत्यत्र “स्त्रीपुंसाभ्या” मित्यादिना विहितस्य नञो नलोपाभावात् “नलोपो नञ” इति सूत्रे “रात्रेः कृतिविभाषे” त्यतोऽनुवृत्ताया विभाषाया

गु० साधकसूत्रद्वयस्येहाप्रवृत्त्या साधकांतरस्याभावेन कथंचिदपि नलोपाभावस्य व्युत्पादयितुमशक्यतया कथं तद्दृष्टांतीकरणमित्यत्र तात्पर्यमित्यवधेयं । अत्र नञ्ब्राह्मणद्विषु नारायणशब्दोऽप्युपसंख्येय इति सुघोक्तरीत्या समाधाने सत्येव स्वयं समाधानांतरमाह ॥ मैवमिति ॥ स्त्रैणार्थ इत्यत्रेति ॥ स्त्रिया अयं स्त्रैणः “स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्बो भवना” दित्यत्र “घाव्यानां भवने क्षेत्रे खञि” तिवक्ष्यमाण भवनसंशब्दा व्याग्येऽर्थास्तेषु स्त्रीशब्दान्नञो विहितत्वात् तस्येदमित्यर्थस्य ततः प्राचीनत्वात् । स्त्रीशब्दादिदमर्थे नञ्प्रत्यये जित्वादादिद्विद्वौ णत्वे च स्त्रैणशब्दनिष्पत्तिः । ततः सचासावर्थश्चैत्यर्थशब्दे न समासे स्त्रैणार्थ इति भवति । अत्र “नलोपो नञ” इत्येतत्प्रसक्त्यर्थमर्थपदं गृहीतं । अन्यथा “नलोपो नञ” इति सूत्रे “अलुगुत्तरपद” इत्यत उत्तरपद इत्यस्यानुवृत्तेरुत्तरपदस्या परत्वादेव नलोपाप्रसक्त्या विभाषा कथनौचित्यप्रसंगादिति भावः । तर्हि अनश्च इत्यादावपिरूपद्वयं प्राप्नोतीत्यत आह ॥ व्यवस्थितेति ॥ कचिन्नित्यं स्यात् कचिन्नैव स्यादिति व्यवस्थितेत्यर्थः । “नलोपाभावाद्युपपत्ते” रित्यादिपदेन तत्र युक्तनुडभावपरिग्रहः । नचैवं सति “नलोपो नञ” इत्यत्र नञ इति सानुबंधग्रहणमनर्थकमापद्यते । तथाहि । पामनपुत्रशब्दादौ नलोपाभावात् सानुबंधग्रहणमिति वाच्यं । पामास्यात्तीति पामनः “लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच” इति पामशब्दात् मत्वर्थो योनप्रत्ययः । तस्य पुत्रशब्देन षष्ठी समासः विभाषानुवृत्तौ तस्याऽव्यवस्थितत्वे च तत एव पामनपुत्र इत्यत्रापि नलोपाभावोपपत्तौ किं सानुबंधग्रहणेन । नच विभाषानुवृत्तौ स्त्रैणार्थ इत्यत्र नलोपाभावो न स्यात् । सानुबंधकत्वस्यापि तत्र सत्त्वात् ।

व्यवस्थितविभाषाल्पस्यन्यासाएवोक्तत्वेन नारायणइत्यत्रापि नलोपाभावाद्युपपत्तेः ।

गु० अतोविभाषानुचित्रावश्यकीतिवाच्यं ॥ प्रत्ययञ्चोहि “अचोञ्णिती” तिष्ठद्विविहिता । तथा “ञिन्यादिर्निन्य”मित्यादुदात्तत्वं च तन्निमित्तयाप्रत्ययान्वस्यस्य चरितार्थत्वात्प्रियात् अन्वस्य चरितार्थत्वाच्चरितार्थचरितार्थोश्चाचरितार्थस्यैवग्राह्यत्वात् “नलोपोनञ” इत्यत्राचरितार्थसानुबंधकनिपातस्यैवग्रहणेन नञ्गणार्थइत्यादौ नलोपाभावोपपत्तेः । यद्वापूर्वपदत्वेननञोविशेषणान्नभवतिनलोपः । उत्तरशब्दस्यसंबंधिशब्दत्वेनपूर्वपदभूतस्यनञएव“नलोपोनञ” इत्यत्रग्रहणादितिन्यासाएवोक्तत्वात् । झैणपुत्रइत्यादौतुननञापूर्वपदत्वं । झैणइत्येतावत्येवपूर्वपदत्वस्यपर्याप्तत्वेननञात्रपूर्वपदत्वापर्याप्तेः । अतो नभवति झैणार्थइत्यादौ नलोपः । नचैवं सानुबंधकग्रहणमनर्थकमापद्यते । अपूर्वपदत्वादेवपामनुत्रइत्यादौ नलोपाभावोपपत्तेः । नहितत्रनकारमात्रपूर्वपदत्वपर्याप्तिः । किंतुपामनइत्यस्मिन्नितितीकग्रं तत्रसकिरितिवाच्यं । नैकधेत्यादौ नलोपाभावसिद्धर्थत्वोपपत्तेः । तत्रनकारस्यपूर्वपदत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वेनपूर्वपदत्वविशेषणेननलोपाभावोपपत्तिः । व्यवस्थितविभाषाश्रयणे चततएव नैकधेत्वादावपिनलोपाभावसिद्धपुत्रेतरनर्थकसानुबंधग्रहणमापद्यते । तस्मात्तद्व्यवस्थितविभाषाश्रयणस्यायुक्तत्वात्कथंतेननारायणशब्दनलोपाभावोपपत्तिः । नञापूर्वपदत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वेननलोपप्राप्तैवप्रल्लेपत्वात् । तत्कथमेतत्समाधानमित्यतो न्यासाएवोक्तत्वादित्युक्तं । नात्रगुणदोषचिंतयाप्रयोजनं । न्यासस्यापिपृच्छित्वाख्यानत्वात्तदुक्तरीत्याप्यसदभिलषितसिद्धेः । संमतंचेतदग्रथकारस्य । अन्यथाव्यवस्थितविभाषाश्रयणान्नलोपाभावोपपत्तित्येवब्रूयात् । नतुन्या

प्र० वृत्तिव्याख्यानेन्यासएवोक्तं । नास्माभिर्यतितव्यमित्यर्थः । आदिपदेननुडभावग्रहः । ननुविभाषापदानुवृत्तौ नभ्राणनपादित्यादिसूत्रं व्यर्थं । तत्राप्युत्तरीयासमाधानसंभवात् । प्रपञ्चनस्यागतिकगतित्वात् । परिगणनत्वे ग्राप्तः स एव दोषः । अतो ज्ञायते नात्र तदनुवृत्तिरस्तीत्यनुशये नाह ॥ यद्वेति ॥ अस्मिन्पक्षे न भ्राडित्यादितु नब्स्वार्थं नब्समास इति भावः । मञ्जर्या तु नब्प्रत्ययस्य नलोपमाशङ्क्य प्रत्ययबिन्त्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थत्वात् निपातबिन्त्वस्याचरितार्थत्वात् निपातस्यैव नब्जो “नलोपो नब्” इति सूत्रे ग्रहणं न प्रत्ययनब्बः इत्येकं समाधिमुक्त्वा उत्तरपदाधिकारवशात् पूर्वपदस्य नब्ब इत्याक्षेपात्प्रत्ययनब्बो पूर्वपदत्वान्न नलोप इत्युक्तं । तन्मते विभाषापदानुवृत्तेस्तदनुरोधेन वाऽह ॥ यद्वेति ॥

यद्वा नसमासोऽस्तु ।

गु० स एवोक्तत्वादिति त्यवधेयं । यद्वा एतदस्वरसादेवाह ॥ यद्वेति ॥ “अमानो नाऽप्रतिषेध” इति वचनात्प्रतिषेधार्थकस्य नशब्दस्य नैकधेयादाविव “सुपसुपे” त्यने नसमास इति भावः । ततश्चोत्तरीया “नलोपो नब्” इत्यत्र सानुबन्धकग्रहणसिद्धेर्नसमासाश्रयणेनेतेन नलोपप्राप्तिरिति । अत्र वदंति नात्र प्रतिषेधार्थकनसमासाश्रयणमुचितं “नब्बो विरुद्धार्थवाचित्वात् नब्जो भावार्थत्वा” दित्यादि टीका विरुद्धत्वात् । तस्मात्त्वौ द्विवाद् एवायं । अतएवास्तिवत्युक्तमिति । किंचैवं न गनाकादिशब्दवदिति दृष्टांती करणमनर्थकमापद्यते । एतत्पक्षे नलोपप्राप्तेस्तदनेपेक्षणादिति । तदसत् । टीकाया आद्यपक्षानुसारेण प्रवृत्तत्वेन तदविरोधात् । दृष्टांतीकरणस्य चालाक्षणि कडप्रत्ययप्रदर्शनार्थत्वेन सार्थक्यादिति संक्षेपः । ननु नारायणमिति त्वंतु तत्प्रापकाभावादुक्तं । न च “एषाभ्यां नोणः समानपद” इत्येतदेव तत्प्रापकमिति वाच्यं । निमित्तस्य रेफस्य निमित्तिनो नकारस्य च समानपदस्य त्वएव तेन नत्वविधानेन प्रकृते च तयो रसमानपदस्य तथा तेन नत्वप्राप्तेः । न चैकपदमैकस्वयमेक विभक्ति कत्वं च समासप्रयोजनमिति वदद्भिर्व्याकरणैः समासस्यैकपदत्वांगीकाराज्जायायणपदस्यापि पदद्वयसमासरूपत्वेन समानपदत्वसंभवाच्च तौ वा नेन नत्वप्राप्तिरिति

प्र० “अमानोनाः प्रतिषेध” इति निषेधार्थकनशब्देन सुप्तेति समासः । तथाच नञ्भावान्नलोपः । अतएव कौमुद्यानैकधेयादानसमासइत्युक्तमिति भावः । समासस्थले सत्यर्थैकपद्ये “रषाभ्यां नोणः समानपदे” इत्यत्र विवक्षितस्य समानमेव पदं ननु पूर्वोत्तरपदव्यवहारभागित्वेन रूपस्य समानपदत्वस्याभावात्कथं त्वमित्यतः सुधोक्तमाह ॥ अत्रेति ॥ ननु “नपुंसके भावे क्त” इति नपुंसकइत्यनुवर्तमाने “ल्युट्” “करणाधि-

अत्र “पूर्वपदत्संज्ञायामग” इति णत्वं

गु० वाच्यं । तत्र अखंडपदत्वरूपैकपदत्वस्यैव समानपदतया विवक्षितत्वेन समास रूपैकपदस्य व्यावर्तितत्वेना समानपदत्वानिवारणात् । नचात्र ज्ञापकाभाव इति वाच्यं । सौत्रसमानग्रहणस्यैव तत्र ज्ञापकत्वात् । तदुक्तं । पदइत्येतावतैव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धेऽपि समानग्रहणं यत्समानमेव पदं न कदाचिद्विन्नं तत्रैव यथास्यादित्येवमर्थः । तेनाखंडपदएव भवति न समासपदइति । तथाच दुर्नामनामेल्यादाविवाखंडपदत्वाभावाच्चायणपदे न तेन णत्वसंभव इत्यतोऽत्र सुधोक्तं णत्वप्रापकमुदाहरति ॥ अत्रेति ॥ पूर्वपदस्यान्निमित्तादुत्तरस्य गकारानंतरितस्य नकारस्य गकारादेशो भवति संज्ञाविषय इति सूत्रार्थः । तथाच असमानपदत्वे पिशूर्णत्वेत्यादाविवर्णत्वयुक्तमिति भावः । ननु “यदनांतमकर्तरी” तिकर्तव्यतिरिक्तकारके यदन्प्रत्ययान्तं तत्तृतीये नपुंसकलिंगे इत्यमरकोशेऽन्प्रत्ययान्तस्य नपुंसकतयानियमितत्वात् साध्यते अनेनेति साधनमित्यादौ साधनमित्यादिशब्दानां नित्यनपुंसकताया एवोपलंभादत्राप्ययनशब्दस्याधिकरणसाधनत्वाच्च नपुंसकतैव युक्ता । नच “करणाधिकरणयोश्चै” त्यत्र “नपुंसके भावे क्त” इत्यतो भावग्रहणाननुवृत्त्या “संनियोगशिष्टानां सहवाप्रवृत्तिः सहवानि वृत्ति” इति परिभाषयान्नपुंसकइत्यंशस्यापि निवृत्तौ विशेष्यनिमित्तया लिंगत्रये पिकरणाधिकरणादौ ल्युट् अनुशासनसंभवाच्च नपुंसकत्वनियम इति वाच्यं । तथासति साधनादिशब्दानां नित्यतल्लिङ्गत्वाभावाच्च नपुंसकत्वं “यदनांतमकर्तरी” त्यस्य विशेष्ये

प्र० करणयोश्चे"तिल्युटोविधानेन नारायणमितिनपुंसकलिङ्गेनभाव्यमित्यतआह ॥ ल्युटइति ॥ ल्युटष्टिकरणंहि"टिड्डाण"जित्वादिनाडी
 बर्थ । यदिल्युडंतस्यस्त्रीबत्वमेव तर्हिस्त्रीत्वाभावात् तन्निमित्तकडीबर्थटिकरणमनर्थकं । तेनज्ञायते लिङ्गंतरमस्तीति सामान्यतोज्ञापनात्पुलिङ्ग
 तोपपत्तिरित्यर्थः । अधिकरणइतिप्रकृताभिप्रायेण । अतएवमहाभाष्ये "भूवादयोधातव"इत्यत्र "कोसावनुमानोनामे"तिकरणेपुलिङ्गप्र
 योगः । यद्यपिवृत्तौ"करणाधिकरणयो"रितिसूत्रे नपुंसकइत्यस्यानुवृत्तेरुक्तेः इध्मप्रभ्रश्चनइत्युदाहरणेपुलिङ्गोक्तेश्च नपुंसकइतिनानुवर्ततइत्ये
 वसुवचं । तथापि तदननुवृत्तिरेवटिकरणेनज्ञाप्यतेइत्येवमुक्तमित्यदोषः । वृत्तिकारस्यापीदमेवबीजमित्युक्तंभवति । भाष्यगुरुदेवतासमुच्चा
 यकचशब्दसत्त्वाद्पीत्यस्यवैयर्थ्यनिरासितुं दीकायां "स्वस्यगुरुदेवताभेद"इत्याद्युक्तं । तत्रयद्यपीत्यादेरन्वयाभावात्प्रकारार्थकेशिब्देनान्वय
 माह ॥ पृथगिति ॥ नमस्कारस्यविघ्नोत्सारणार्थं अधिकारादिसूचनस्यप्रवृत्त्यर्थं कार्यतया फलस्यस्पष्टत्वात् फलोक्तिर्युक्तेत्यतआह ॥

ल्युटष्टिकरणसामर्थ्येनायनशब्दोधिकरणेत्रिलिङ्गइतिपुलिङ्गत्वंचद्रष्टव्यं । पृथङ्ङितिरितीत्यत्रेतिशब्दस्य"इत्यरुचिंसूचयती"ति

गु० षयकत्वाच्चापरिभाषयाअनित्यतामाश्रित्यकरणाधिकरणयोश्चेत्यत्रनपुंसकइत्यनुवृत्तेरावश्यकत्वात् । तथाचनारायणइतिपुलिङ्गानुपपत्तिरेवेत्यतआह ॥ ल्युटइति ॥
 नचसामर्थ्याश्रयणंनिर्वीजं । करणं करणी प्रमाणं प्रमाणीत्याद्यभियुक्तप्रयोगाणामेवतत्रबीजत्वात् । अतएव"टिड्डाणब्"इतिसूत्रेल्ठोब्रनुबंधत्वात् टिड्डहणेन
 ग्रहणेनिरस्ते तर्हिततएवल्युटोभ्यग्रहणंप्रसज्येतेत्याशङ्किते लठष्टिस्यटरेत्वेनचरितार्थत्वात् ल्युटष्टिचस्याचरितार्थत्वात्तद्ग्रहणेटिचवैयर्थ्यापत्त्याडीबर्थमेवटिक्क
 रणसामर्थ्यं । इदंचबाहुलकमनाश्रित्यसमाधानं । तदाश्रयणेतु"कृत्यल्युटोबहुल"मितिबाहुलकादेवत्रिलिङ्गतासिद्धिरितिसर्वमनवद्यं । "पृथङ्ङनतिरिती"त्यत्रत्य
 स्येतिशब्दस्यवैयर्थ्यमन्वयोपदर्शनेनपरिहरति ॥ पृथगिति ॥ ननुनमस्कारग्रथनंव्यर्थं । नचविघ्नभावावर्थतत् । नमस्कारादिमात्रेणैवतत्तिसिद्ध्याग्रथनस्यातदर्थ

प्र० विज्ञाभावस्येति ॥ तत्कार्यं अधिकारादिसूचनं कार्यं । तत्सरणैव अधिकारादिसरणेनैव । स्मरणस्यान्यथापि संभवादिति भावः । “अनन्यार्थतया व्याख्येय” मित्यत्र स्वप्रयोजनार्थतया व्याख्येयमिति भाति तदयुक्तं व्याख्यानस्यान्यार्थत्वादित्येतोर्थमाह ॥ प्रातीतिकेति ॥

पूर्वेणान्वयः । विज्ञाभावस्य नमस्कारेणैव सिद्धे ग्रन्थनन्वर्थ एवमधिकार्यादिसूचनस्य प्रवृत्त्यंगतयावक्तव्यत्वेपि (कर्तव्यत्वेपि) नमहाफलार्थतत्कार्यं तत्सरणैर्नैव फलसिद्धेरित्यत आह ॥ नमस्काराधिकार्यादिग्रन्थनसूचने इति ॥ अनन्यार्थतयेति ॥ प्रातीतिकार्थतरपरं न भवतीत्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः ॥

गु० त्वात् । एवमधिकारादिसूचनमपि व्यर्थमेव । न च महाफलार्थतत् । अधिकारादिसरणेनैव तत्सिद्ध्या तदर्थमाधिकारादिसूचनस्यानावश्यकत्वादिति शङ्कते ॥ विज्ञाभावस्येति ॥ नन्वाधिकारिसूचनविषये कथं वैयर्थ्यं शङ्का । अधिकारादिसूचनस्य शिष्यप्रवृत्तिहेतुत्वेनार्थवत्त्वसंभवादित्यत आह ॥ अधिकार्यादिसूचनस्येति ॥ नचाधिकारादिसूचनस्य महाफलार्थत्वानुक्तेः कथं तदक्षेप इति वाच्यं । तथासति ग्रन्थनस्य विज्ञाभावार्थताया अपि टीकायामनुक्त्या तदक्षेपस्याप्यनौचित्यप्रसंगात् । न च पूर्वग्रन्थात्तद्वल्लभेऽपि संभावितत्वात्तदशङ्क्य निराकरणमिति वाच्यं । प्रकृतेऽपि साम्यात् । टीकायां तु महाफलसाधनस्मरणविषयत्वादधिकारादेः प्राधान्यं ततश्चावश्यसूचनीयत्वमित्येवाभिमतं । नतु सूचनस्य कर्तव्यतायां प्रवृत्त्यंगत्ववत्सरणस्य महाफलार्थत्वरूपे हेतुत्वं परत्वं नैव ॥ वैयधिकरण्यप्रसंगात् । वस्तुतस्तु “तत्समस्य महाफले तु वाच्ये” ति टीकास्मरणस्यानुसारेण सूचनस्य स्मरणद्वारा महाफलार्थत्वोत्पत्तेर्न किंचिदुक्तं । ततश्च स्मरणसूचनयोः साध्यसाधनभावानवगत्या शङ्केयं । परिहारेतयोः साध्यसाधनभावस्य स्पष्टत्वादेव तदनुपादानमित्यवश्यं । “अनन्यार्थतया व्याख्येय” मिति टीकायां स्वप्रयोजनतया व्याख्येयं नतु परप्रयोजनतयेति भाति । तदयुक्तं । व्याख्यानस्य परप्रयोजनतया परप्रयोजनत्वनिषेधानुपपत्तेरित्येतोर्थमाह ॥ प्रातीतिकार्थतरपरं न भवतीति ॥ अस्य पादेयत्वाभावादूनन्यार्थ

प्र० अनेनप्रकारेणेतितृतीयार्थः । प्रायःपदव्यावर्त्यस्यदुर्गमत्वादाह ॥ अप्रमाणत्वादिनेति ॥ अथेतिभाष्येऽथशब्दस्यमंगळाद्यर्थकत्वायोगादानंत्यर्थत्वेचातिशयाभावेनवैयर्थ्यमित्यतआह ॥ अथेत्यस्येति ॥ अतएवप्रभेयदीपिकायां“व्यासोऽवततार । ततश्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारे”

३११० प्रायस्तदेवोपादेयमिति ॥ अप्रमाणत्वादिनानिश्चितस्यापिख्यालाद्यर्थव्याख्यानदर्शनात्मायइत्युक्तं ।

“अथेष्टानिष्टे”तिभाष्येऽथेत्यस्यावतारानंतरमेव नतुपरोपदेशमपेक्ष्य येन स्वतःसार्वज्ञंनस्यादित्यर्थः ।

गु० तयानव्याख्येयानीतिसाधनेअप्रयोजकत्वमाशङ्क्यव्यापकाभावेन व्याप्याभावसाधनत्वान्नतदित्यभिप्रेत्य अनन्यार्थतयाव्याख्येयत्वात्तुपादेयत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावोपदर्शनपरे“यदुपादेय”मितिग्रंथे अत्युपादेयत्वाभावेननिश्चितेपिख्यालाद्यर्थव्याख्यायमानेव्यभिचारपरिहारायानन्यार्थतयेतिव्याप्यकोटौविशेषणं । अतएवव्यापकाभावेनव्याप्याभावानुमानेपितदर्थवदित्याशयवाननन्यार्थतयेत्येतत्तत्परिहारोपपुक्ततयाव्याचष्टे ॥ प्रातीतिकार्थान्तरपरंनभवतीत्यनेनप्रकारेणेति ॥ अनेन“अनन्यार्थत्वे”तिप्रकारेणतृतीयेत्युक्तंभवति । “यच्चप्रमाणत्वेसतीष्टसाधनतावबोधकंप्रायस्तदेवोपादेय”मितिटीकायांप्रायउपादेयत्वस्यप्रमाणत्वेसतीष्टसाधनतावबोधकत्वव्याप्यतालाभात् प्रमाणत्वेसतीष्टसाधनतावबोधकत्वाभावाच्चप्रायउपादेयमितिफलितेऽनुमाने प्रायःपदव्यावर्त्यस्यदुर्गमत्वात्तद्वैयर्थ्यमाशङ्क्यपरिहरति ॥ अप्रमाणत्वादिनेति ॥ यदुपादेयंतत्प्रमाणत्वेसतीष्टसाधनतावबोधकमित्येवोक्तौ ख्यात्यर्थव्याख्यायमाने अप्रमाणत्वादिनानिश्चिते उपादेयत्वसत्त्वेपि प्रमाणत्वेसतीष्टसाधनतावबोधकत्वाभावाच्चमिचारःस्यात् । तदर्थश्च अतीति । ततश्च अत्युपादेयत्वस्यैवव्याप्यत्वेनख्यालाद्यर्थव्याख्यायमानेयादृशतादृशोपादेयत्वसत्त्वेत्युपादेयत्वाभावाच्चतत्रव्यभिचारः । अतएवतत्रव्यतिरेकानुमानेप्युक्तव्यभिचारपरिहारात्प्रायइत्युक्तं । तस्यात्यर्थत्वंच ब्रह्मसूत्राणांअत्युपादेयत्वादित्युत्तरटीकानुसारेणज्ञातुंशक्यमितिप्रायइत्यस्योक्तव्यभिचारपरिहारकत्वानुपपादनंनदोषयेतिज्ञातव्यं ॥ नतुपरोपदेशमपेक्ष्येति ॥ तथाच

प्र० तिभाष्यगतस्य ततश्चेत्यस्यावतारानंतरमेवत्यर्थोक्तइति भावः । एतेन “अथ अनंतरमेव” तितत्वप्रदीपवाक्यविवृतं भवति । वेदमुत्सन्नमिल्यादेरन्वयाभावा(ना)द्वाह ॥ वेदमुत्सन्नमित्यादेरित्यस्येति ॥ अवांतरवेददीलस्य दुर्गमार्थत्वाद्द्वैधार्थमाह ॥ स्वतएवेति ॥ तदल्पाक्षरत्वमित्यत्र विवक्षितार्थासिद्धिरेवाल्पाक्षरत्वमिति भाति तच्चायुक्तमिति विवक्षितपूरणेनार्थमाह ॥ यावदिति ॥ यदि बहुशालानिर्णयकत्वं विवक्ष्य

वेदमुत्सन्नमित्यादेरित्यस्य इत्यर्थइति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ अवांतरवेदादिविभागकथनमिति ॥ स्वतएव ऋगुद्दिनाददिरूपादेकैकस्मान्महावेदादुद्धृतस्यावांतरस्य ऋगादिवेदस्य चतुर्विंशत्यादिशाखाभेदेन आदिपदेन शाखानां चोपशाखाभेदेन विभागकथनमित्यर्थः । यद्वा महावेदस्यावांतरवेदत्वेन आदिपदेन चतुर्विंशत्यादित्वेन च विभागकथनमित्यर्थः ॥ तदल्पाक्षरत्वमिति ॥ यावदक्षरतां विनाविवक्षितार्थासिद्धिः तदर्थप्रतिपादनाय ततो धिकाक्षरानुपादानमल्पाक्षरत्वमित्यर्थः ॥

गु० “वेदमधीत्यन्नाया” दित्यत्रेव नानंतर्यमात्रमत्र विवक्षितं । तस्य स्वतः सिद्धत्वात् । किंतु “सिद्धेऽस्यारंभेनियमार्थ” इति न्यायादव्यवहितानंतर्यमेव विवक्षितमिति न तदर्थकभाष्यस्याशब्दवैयर्थ्यमिति भावः । व्यवहितत्वादन्वयदर्शयति ॥ वेदमुत्सन्नमित्यादेरित्यस्य इत्यर्थइति वक्ष्यमाणेनान्वयइति ॥ अवांतरवेददील्येतदुर्गमार्थत्वाच्चेष्टे ॥ स्वतएवेति ॥ व्यासावतारमनपेक्ष्य नारायणरूपेण परमात्मन विभक्तदुर्गवेदाख्यादित्यर्थः । भाष्ये शाखानुपशाखाभेदस्याकथितत्वाद्वा कायांतरस्य रादिशब्देन नुक्तइत्यरूपाप्रकारांतरेण तद्वाच्चेष्टे ॥ यद्वेति ॥ यावदक्षरतामिति ॥ अत्र तदर्थप्रतिपादनायेति विशेषणाद्वैकायांतदल्पाक्षरत्वमित्यत्र तच्छब्देन बुद्धिस्थमेव परामृश्यते कंठोक्तस्य परामर्शायोगादियुक्तं भवति । सुधायां “श्रुत्याऽर्थाद्वयार्थः प्रतीयते तदप्रतिपादनमल्पाक्षरत्वमित्युक्तं । तदप्यनेन टीकैकवाक्यतया योजितं भवति । विवक्षितार्थासिद्धिः श्रुत्या अर्थाद्वेति तत्र प्रतिपादनाय तदधिकानुपादानमेव तदप्रतिपादनमिति । तेन श्रुत्याऽर्थाद्वा प्रतीयमानस्य स्वेनैव श्रु

प्र० तोमुखत्वं तर्हि शब्दान्वाख्यानपरेमहाव्याकरणसूत्रेदेवमीमांसासूत्रादौचाव्याप्तिरित्यतआह ॥ सद्वाकरणेति ॥ अल्पाक्षरमित्यनेनैवव्यर्थक्षरादिराहिल्यल्लाभादस्तोभमितिव्यर्थमित्यतोभिप्रायमाह ॥ अर्थेति ॥ कारणांतरसंभवादित्यस्य “मुख्यस्यनिर्विशेषणे”त्यनेनकथमुत्तरमित्यतउत्तरार्धेनतल्लब्धमित्याह ॥ मुख्यस्येतीति ॥ वेदस्येति ॥ अर्थार्थस्यवेदोक्तत्वाभावेतद्विद्रामेतदुक्तेरयोगाद्वेदस्यप्रमाणीकृतत्वादि

^{३११०}बहुशाखानिर्णायकत्वमिति ॥ सद्वाकरणसूत्रादेरपिबहुशाखागतपदार्थनिर्णायकत्वान्नाव्याप्तिरितिज्ञेयं ॥ ^{३१११}व्यर्थक्षरादिराहिल्यमिति ॥ अर्थप्रतिपादकत्वेपिसाम्प्रतिस्तोभाक्षराणांऋगक्षराव्याप्तगानभागपरिपूरणायैव ग्रयोजनांतरायाक्षराप्रयोगइत्यर्थः ॥ ^{३११२}कारणांतरसंभवादित्यतआहेति ॥ “मुख्यस्य”तिमूलग्रंथे मुख्यस्यनिर्विशेषणशब्दवाच्यत्वे “इतिवेदविदःप्राहु”रित्यनेन वेदस्यवृद्धव्यवहारस्यच प्रमाणीकृतत्वात्तेनशंकायाःपरिहारइतिभावः ॥

गु० त्याऽर्थोद्वाप्रतिपादनात्तदप्रतिपादनोक्तिर्व्याहतेतिसुधायांशंकानवकाशः । सूत्रगतविवक्षितार्थप्रत्यायकश्रुत्यतिरिक्तश्रुत्याअप्रतिपादनस्यैवविवक्षितत्वादितिभावः ॥ पर्यायेषुचलाघवगौरवचित्ताभावाभिप्रायेणचैतल्लक्षणं । अन्यथाआनंदमयइत्यादावपिसुखमयइतिकमयइतिवावक्तुंशक्यत्वेनाल्पाक्षरत्वाभावापत्तेरित्यवधेयं । अत्रदीकायांविश्वतोमुखत्वमेवसूत्रलक्षणतयाऽभिमतं । अन्यत्तुस्वरूपकथनमात्रं । अतएवेहदीकायांविश्वतोमुखत्वस्यैवाव्याप्त्यादिशंकापरिहारःकृतइत्यवधेयं ॥ अर्थोप्रतिपादकत्वेपीति ॥ तेनस्वरवर्णसाधारण्येनसमन्वयोक्तिविरोधः ॥ इत्यतआहेतीति ॥ एतादृशीशंकाकथमनेनपरिहृतेत्यर्थः ॥ कर्तरीति ॥ कर्तृकर्मणोःकृतीतिकर्तरिषष्ठीतिभावः । करणेकर्तृत्वोपचाराभिप्रायेणेदं । शब्दस्यकरणत्वेनकर्तृत्वाभावात् । यद्वाअवांतरव्यापारवतएवकारणस्यकरणत्वात्प्रधाननिकियांप्रतिकरणस्यापिसव्यापारंप्रतिकर्तृत्वस्यापिसत्वात्तदभिप्रायेणग्रंथः । नचव्याख्यानस्यपश्चात्तनत्वनिग्रमात्कथंजैमिन्यादिसूत्राण्यप्राक्तनब्रह्मसूत्रव्याख्यानानित्युरि

प्र० त्युक्तं । शब्दजातस्योतिषपृष्ठयतेनकथमस्त्यार्थस्सलभइत्यतआह ॥ शब्दजातस्येतीति ॥ “कर्तृकर्मणोःकृती”तिकर्तरिषष्ठीतिभावः । शब्दानांकरणत्वेप्यवांतरव्यापारोपेक्षयाकर्तृत्वमितिध्येयं । “तत्रादिमूत्रस्येदंसंगत्यादी” लत्रेदंशब्देनपरोदीरितसंगत्यादिकमयुक्तमितिटीकायां सूचितं । तद्विवरितुंप्रतिजानीते ॥ परोक्तइति ॥ इदंशुशिष्यमनःसमाधानाय । उत्तरार्धेनदूषणानांपरमाप्तोक्तिमूलत्वेनबलवत्तामाह । तत्र“हनुशब्दोज्ञानवाची”तिस्मृतेर्हनुज्ञानं । “भूमनिदाप्रशंसासुभवतिमनुवादयः । संसर्गोस्तिविवक्षायांनित्ययोगेतिशायने ॥ १ ॥” इत्युक्तेर्भूमार्थमतुप् । पूर्णबोधइत्यर्थः । यद्वा तस्यहनुमदैक्यात्तथोक्तिः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्धनुशब्दे “शरादीनांचे”तिनदीर्घः “संज्ञाया” मितिसूत्रेणमनुपेयमकारस्ययवादित्वादित्युक्तधातुवृत्तौ । चोवधारणे । सूचितमेवेत्यन्वयः । भाष्येति अनुभाष्यादिकंचप्राहं । भाष्ये अधि करणशरीरस्यास्पष्टत्वात्तद्विवरणपरयोर्वाचस्पत्यविवरणयोःस्पष्टत्वेनादौवाचस्पत्योक्तमधिकरणप्रकारंदूषयितुमनुवदति । तत्र दूष्येषुमध्य

^{३।११} शब्दसमूहःक्रियमाणइति ॥ शब्दजातस्येतिषष्ठी कर्तरि नतु कर्मणीत्यर्थः ।

परोक्तेदूष्यएवांशोमितैःशब्दैरनूद्यते । दूषणं चापिहनुमद्भाष्यसूचितमुच्यते ।

मु० सिवाचं । मंत्रब्राह्मणवद्व्याप्तुर्बुद्धिविवक्षयापश्चात्तत्तत्संभवात् । “व्यासचित्स्थितावकाशादवच्छिन्नानिनिचित् । अन्येव्यवहरंत्येतान्परीकृत्यगृहादिव” इति तितन्मूलभूतानादिव्यासज्ञानविषयेकदेशविषयव्यासोपदेशजनितज्ञानमूलत्वाद्वातेषांब्रह्मसूत्रव्याख्यानरूपत्वमितिदृष्टव्यं । “भाष्यसूचित”मित्यत्रभाष्यपदंभाष्यानुव्याख्यानादिसूत्रसंबंधिसमस्तग्रन्थपरं । नतुभाष्यमात्रपरं । प्रसिद्धेषुकुभाष्योक्तेष्वधिकरणेषुसंतुतद्विरुद्धंस्वीयमधिकरणंबुद्धिस्थंनभवतीत्यतोऽनुवादपूर्वकं

प्र० इति ॥ प्रत्यगात्मन एवेति ॥ अतिरिक्तब्रह्मस्त्वेमानाभावादिति भावः ॥ न विषयत्वमिति ॥ न हि स्फीतालोकमध्यमध्यासीनकश्चिज्ज्ञासत इति भावः । नाविवक्षितार्थत्वे वेदांतानां शक्तिं शुभक्यं । स्वाध्यायोभ्येतव्य इत्यध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वेन तेन सर्वस्य वेदस्य फलवदर्थवबोधनपरत्वापादनस्य “अथातो धर्मजिज्ञासे” लत्र निर्णीतत्वादत आह ॥ अध्ययनेत्यादि ॥ अविवक्षितार्थत्वे अध्ययनं व्यर्थमित्यत आह ॥ जप

तत्र भामत्युक्तमधिकरणं । प्रत्यगात्मन एव ब्रह्मत्वात्तस्य चाहमिति प्रकाशमानत्वेनासंदिग्धत्वाद्न विषयत्वं । नाप्यविद्यानिवृत्तिः प्रयोजनं । उक्तरीत्याऽऽत्मनि भासमाने पितद निवृत्तेः । न च वाच्यमहं प्रत्ययः स्थूलो हं कर्ता भोक्ता दुःखीति गृह्णाति तद्विपरीतश्च वेदांतप्रतिपाद्यः संदिग्ध इति विषयादिसिद्धिरिति । वेदांतानामध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवदर्थवबोधनानामपि प्रबलाहं प्रत्ययबाधितत्वेन जपमात्रोपयोगित्वेनाविवक्षितार्थत्वादुपचरितार्थत्वाद्वा ।

गु० तानि निराकर्तुं उत्तरोग्रंथः । तत्र भामत्युक्तमधिकरणं शरीरं दर्शयति ॥ तत्रेति ॥ तत्र दूष्येषु मध्ये ॥ प्रत्यगात्मन एवेति ॥ तदतिरिक्तब्रह्मस्त्वेमानाभावादिति भावः ॥ न विषयत्वमिति ॥ स्फीतालोकमध्यवर्तिनो घटस्य जिज्ञास्यत्वादर्शनदिति भावः । ननु नाविवक्षितार्थत्वे वेदांतानां शक्तिं शुभक्यं । अध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वेन सर्ववेदस्यार्थज्ञानपर्ययत उत्तं । सिद्धत्वादित्यत उत्तं ॥ नन्वर्थज्ञानस्य सुखदुःखभावो वतत्वाद्न पुरुषार्थत्वमित्यत उत्तं । “प्रयोजनव”दित्यर्थो वबोधविशेषणं । नन्वविवक्षितार्थत्वे वेदांतानां तदध्ययनवैयर्थ्यमित्यत उत्तं ॥ जपमात्रोपयोगितयेति ॥ ननु च उपक्रमादिलिङ्गैर्निर्णीततात्पर्यत्वाद्देदांतानां नाविवक्षितार्थत्वं युक्तमित्यत आह ॥ उपचरितार्थत्वाद्देति ॥ प्रत्यक्षविपरीतार्थप्रतिपादनकल्पने प्रमाणाभावादुपक्रमादेस्तात्पर्यमात्रनिश्चायकत्वेनार्थतथात्वानि

गु० श्रायकत्वादितिभावः । प्रमाणलक्षणेप्रथमपादप्रथमाधिव
शास्त्रमस्यविषयः । तत्रैतन्मतद्वयं । अध्ययनविधिरक्षरग्रहण
विचारमंतरेणनसंभवति । ततोविधिविचारशास्त्रस्यप्रयोजकइ
रगृहेऽवस्थातव्येवेति । तदर्थमपि स्वाध्यायाध्ययनविधिरदु
“अधीत्यज्ञाया”दितिवचनबलेनसमावर्तितव्यं । अवैधश्चा
विचारमंतरेणसंभवादध्ययनविधिनैवार्थाद्विचारोविहितइतिवि
स्तुविधिसामर्थ्यात्सर्गौविश्वाजिदादिवत् । तथाहि । अदृष्ट
ततयाऽपूर्वविधित्वानुपपत्तेः । नचावघातविधिविन्नियमार्थता
तोहिदृष्टाद्यपूर्वनियम्यते अवघातनिषेधेनैवंतदुल्लेखपूर्वसिध्यत
तथा । विनाप्यध्ययनंलिखितपाठादिनापिज्ञानदर्शनेनतत्स्वरू
णिफलदानीतितत्संभवादितिवाच्यं । अनारभ्याधीततयाअध्य
संभवान्नदृष्टार्थत्वं । किंच“अधीत्यज्ञाया”दित्यध्ययनज्ञान
तिविचारस्यवैधत्वाभावाद्विचारशास्त्रमनारंभणीयं । उच्यते
नस्वरूपकत्वपूर्वैवाननियमसंभवतीति तदनुमन्यामहे ।

तोधर्मजिज्ञासा । चोदनालक्षणार्थोधर्म”इत्यारभ्य“अन्वाहार्यचदर्शना”दित्येतदंत
केचित् । अपरेतु अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायेदमध्ययनंविधीयते । अर्थज्ञानं च
शास्त्रमनारंभणीयमारंभणीयवेतिचिंता । तदर्थं अधीत्यज्ञातव्यंवाधर्मजिज्ञासयागु
उतदृष्टार्थमिति । यद्यदृष्टार्थस्वाध्यायाध्ययनंविधीयते ततस्तन्मात्रेणवशास्त्रसमाप्तः
प्रः । यदिचअक्षरग्रहणपरंपरोपजायमानवाक्यार्थज्ञानायाध्ययनंविधीयतेततस्तस्य
तिविचारशास्त्रमारंभणीयं । तत्रविनापिविधिनाज्ञानलाभान्नहितदर्शता । कस्य
धिर्नदृष्टार्थः । विनैवविधिनाऽध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुतायालोकसिद्धत्वेनविध्यनपेक्षि
नाऽर्थज्ञानसंभवेगुरुपूर्वकाध्ययनेनवदत्तकुप्यादितितत्संभवादितिवाच्यं । अवघा
रूपे । विनाप्यवघातंतदुल्लेखरूपसिद्धेर्मानंतरगृहीतत्वेनतद्विरोधात् । नचेह
। नचतत्त्ववघातस्यदृष्टाद्यपूर्ववत्कत्वपूर्वनियमोस्तु अधीतैरेवैवेदुरवगतानिकर्मा
त् । नाप्यध्ययनस्यकत्वर्थवैश्वस्यादिकंमानमस्ति । तस्मादृष्टार्थत्वेऽपूर्वनियमना
मृतिंतराऽर्थज्ञानसंपादनायासंवरुणद्धि । ततोपूर्वद्वारास्वर्गार्थमध्ययनंविधीयतइ
हेतनादृष्टपरिकल्पना । विधेश्चनियमार्थत्वान्नानर्थक्यमविष्यती”ति । यदुक्तंज्ञा
दिष्वधीतेवेदानांत्रवर्णिक्कानामेवाधिकारो नानधीतवेदानांशूद्राणामित्याधिकारनियमः

प्र० मात्रेति ॥ क्रियासमभिहारेण पौनःपुन्येन । ज्ञानानंदादिस्वरूपमात्मतत्त्वमभिदधानानि । अतएवतत्रतात्पर्यत्वेनविद्यमानानीत्यर्थः ।

तथाचवेदांतविचारो नारब्धव्यइतिपूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तु । वेदांतवाक्यैर्ज्ञानानंदैकरसाद्वितीयोदासी
नस्वभावआत्मोपक्रमादिभिःप्रतिपाद्यते । नचक्रियासमभिहारेणेदृगात्मतत्त्वमभिदधतितत्पराणि सन्ति

गु० सप्रयोजनमध्ययनविधेः । तथाहि । असत्यध्ययनविधावग्निहोत्रादिशास्त्राणि विद्वांसमलभमानान्यविद्वांसमेवाधिकृत्यविद्यामंतरेणानुष्ठानासंभवाद्विद्यामाक्षिपंत्यवि
शेषाच्चतुरोवर्णनाधिकुर्दुः । सतिबध्ययनविधौत्रैवर्णिकानामेवविदुषामधिकारोभवति नतुरीयस्य । तथाहि । वसतेब्राह्मणमुपनयतीत्यादौद्वितीयानिर्देशादुपनय
नसंस्कारकर्मत्वं । संस्कृताश्चत्रैवर्णिकाः किमस्माभिः कर्तव्यमित्यपेक्षते । शेषस्यपरार्थत्वात् । तदाश्रयत्वात्तेषां । तत्संनिधौचाध्ययनमनिर्दिष्टकर्तृकंविधीयमानंकर्ता
रमपेक्षते । तत्राकांक्षासन्निधियोग्यत्वेरेवंज्ञाप्यते त्रैवर्णिकैरेवोपनीतैरध्ययनेनाक्षरग्रहणादिपरंपरयाऽर्थज्ञानं कर्तव्यमिति । एवंचफलवदध्ययनकर्तृभूतमाणवकसं
स्कारत्वादुपनयनमध्ययनांगं । अध्ययनमपिदृष्टफलज्ञानार्थं । अर्थज्ञानंत्वनुष्ठानौपयिकत्वात्त्रासिद्धफलमेवेतिसवर्षाफलवत्त्वं । एवंचत्रैवर्णिकेषुविद्वत्सुलब्धेषुनचतुर्थ
स्यविद्यामाक्षिपंत्यग्निहोत्रादीनि । किंतुत्रैवर्णिकानेवविदुषोधिकुर्वन्ति । ततोऽग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानौपयिकार्थज्ञानावसानमध्ययनमध्ययनविधानाविधीयतइतिविचार
मंतरेणार्थज्ञानानुपपत्तेरध्ययनविधिरेवविचारमाक्षिपत्सार्तमध्ययनसमावतनयोर्नैतर्थाबाधतइतिसिद्धं ॥ अध्ययनानंतरंवेदोविचारः कर्तव्यइतिविचारशास्त्रमारभणी
यमिति ॥ उपक्रमादिभिरिति ॥ आदिपदेनपरामर्शोपसंहारयोःपरिग्रहः । परामर्शोनाममध्येनिर्देशोबोध्यः ॥ क्रियासमभिहारेणेति ॥ क्रियासमभिहारः पौनः
पुन्यं । तेन ज्ञानानंदादिस्वरूपमात्रमात्मतत्त्वमभिदधानानि अतएवतत्रतात्पर्यत्वेनविद्यमानानिसंतीत्यर्थः ॥ उपचरितार्थानीतिवक्तुमिति ॥ अभ्यासेहिभू
यस्त्वमर्थस्यभवति । यथा । अहोदर्शनीयाअहोदर्शनीयेति । नन्यूनत्वंनाल्पत्वमपीतिभावः । ननुतथाप्यहंप्रत्ययबाधितत्वादुपचरितार्थत्वंवेदांतानामास्थेयमित्यत

प्र० प्रत्यक्षबाधाद्युक्तमित्यत आह ॥ प्रत्यक्षं त्विति ॥ शुक्तिरजतादौ व्यभिचारदर्शनादिति भावः । वाधकत्वे हेतु निर्दोषेणेति ॥ तत्र हेतु

स्यैरुपेयेणेति ॥ नन्वत्र “शुद्धो नभाती” त्यादिना सिद्धांतांशस्यैवाग्नेदृष्यत्वेन तावन्मात्रमेवानुवदनीयं । नतु पूर्वपक्षोऽपि । तथात्वे “परोक्ते दूष्य एवांश” इति प्रतिज्ञाव्याकोप इति चेन्न । सिद्धांतस्य पूर्वपक्षसापेक्षत्वेन तदनुवादो सिद्धांतमात्रानुवादायोगात् । यद्वा सिद्धांतैर्दूषितपूर्वप

युक्तमुपचरितार्थानीति वक्तुं । प्रत्यक्षंतु संभावितदोषमपौरुषेयेण निर्दोषेणागमेन बाध्यते । तेन वेदांतवेद्यः शुद्धो हं प्रत्ययेन भातीति विषयादिसिद्धिरिति ।

गु० आह ॥ प्रत्यक्षं त्विति ॥ प्रत्यक्षस्य बाध्यत्वोपपादनाय संभावितदोषमित्युक्तं । पौरुषेयतया संभावितेत्यर्थः । आगमस्य बाधकत्वोपपादनाय निर्दोषेणेति ॥ तत्र हेतु रपौरुषेयेणेति ॥ ननु यजमानः प्रस्तर इत्यादेरिव वेदांतानामपि प्रबलाहं प्रत्ययबाधितत्वादुपचरितार्थत्वं शक्यं किं तथ सिद्धांतैर्वेदांतानामेव प्रत्यक्षबाधकत्वाभिधानं । वेदांतवान्मन्योऽपि व्यवयजमानः प्रस्तरादिवान्मन्येऽप्यपूर्वतादित्यर्थः । लिङ्गसद्भावेन तस्यापि यजमानः प्रस्तरभेदग्राहकः प्रत्यक्षबाधकत्वापातादिति चेन्न । स्थूलो हमित्यादि परोदाह तः प्रत्यक्षस्य नाहं स्थूल इत्यादि प्रत्यक्षेणैव बाधिततया तत्सजातीयस्य कर्ता भोक्ता सुखीत्यादि प्रत्यक्षस्यापि दोषशंका कलं किततया वेदांतानां तद्बाधकत्वोपपातविप्रस्तरयजमानभेदग्राहकः प्रत्यक्षेऽकुत्रापि प्रत्यक्षेण बाधादृष्ट्याऽऽगममात्रेण प्रत्यक्षबाधयोगात् । “यजमानं सुवर्गलोकं गमयति यदुतैः प्रस्तराग्रहती”ति वाक्यशेषपर्यालोचनया पितृवो पचारस्यैवावगमात् । वेदांतवत्तात्पर्यलिङ्गाभावाच्च युक्तः प्रत्यक्षेण तद्बाध इत्येवैवैष्यस्य त्रिसिद्धांतो भिप्रतत्वात् । अत एव स्थूलो हमित्यादित्वेनैवोपन्यासः कृत इति ध्येयं ॥ विषयादिसिद्धिरिति ॥ तथाचाहं प्रत्यये सत्यपि विषयज्ञानाभावात् न फलानुपलंभबाध इति विषयसिद्धौ फलमपि सिध्यतीत्यर्थः । यद्यपि परोक्ते दूष्य एवांश इति प्रतिज्ञानुरोधेन सिद्धांतमात्रमेवानुवदनीयं । शुद्धो नभातीत्युक्तं श्रुतेन सिद्धांतांशस्यैव दूष्यत्वात् । तथापि सिद्धांतस्य पूर्वपक्षसापेक्षत्वेन तदनुवादो सिद्धांतमात्रा

प्र० क्षोपिदूषितप्रायइत्यभिप्रेत्यतदनुवादः । “निर्विशेषस्वयंभातोकिमज्ञानावृतंभवे”दित्यनुव्याख्यानंहृदिष्ठत्वानूदितंदूषयति ॥ तन्नोति ॥ चतुर्विधोऽप्यभासमानौशआत्मभिन्नोऽभिन्नोवा । आद्ये सत्योमिथ्यावेतिविकल्पानहृदिनिधाय क्रमेणनिरस्यति ॥ आत्मभिन्नइति ॥ यद्यप्यात्मस्वरूपे अभासमानौशःकइतिविकल्पितेष्व्वात्मभिन्नत्वकल्पोनावकल्पते तथापितत्राप्यस्तिदूषणमित्यभिप्रेत्येदं । अभासमानस्यच नात्मस्वरूपत्वमितियुक्तिसूचनायवेतिध्येयं । ननुभेदोन्योन्याभावः । अभेदोपिभेदाभावएवेतिचतुर्णामभावरूपत्वेनात्मभिन्नानामपिसत्यत्वेनकापिहानिः । भावद्वैतस्यैवाद्वैतविरोधित्वात् । उक्तंच “अभावरूपाधर्मानाद्वैतनिवृत्ति” इति । अतआह ॥ अभावद्वैतत्विति ॥ यद्वा भेदा

तत्र । तथाहि । शुद्धोनभातीतिकोर्थः । किमात्मस्वरूपेकिंचिद्भातिकिंचिन्नभातीति । किंवात्मस्वरूपमेवनभातीति यद्वाऽनात्मापिभातीति । आद्येऽभासमानौशः शरीरादिभ्योभेदोवा कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभावोवा ब्रह्मात्माभेदोवा द्वितीयमात्राभावोवा । आत्मभिन्नःसत्यश्चेदपसिद्धांतः । अभावद्वैतत्वव्यवृत्तिरस्तं ।

गु० नुवादयोगात्पूर्वपक्षाशोप्यनूदितोनतुतस्यापिदूषणीयत्वाभिप्रायेणेतिध्येयं । तथाहीति । द्वितीयाभावादिविशिष्टोहिशुद्धपदार्थस्तत्रविशेषणभाननिषेधाभिप्रायेण आद्यःकल्पः । विशेष्यभूतात्मनाननिषेधाभिप्रायेणद्वितीयःकल्पः । शुद्धोनभातिकिंतुअशुद्धोपीत्यभिप्रायेणतृतीयःकल्पइति । अभासमानांशःआत्मनोभिन्नोभिन्नोवा आद्येऽसत्योमिथ्यावेतिविकल्पंमनसिनिधायक्रमेणदूषयति ॥ आत्मभिन्नइति ॥ ननुचाभावरूपाधर्मानाद्वैतनिवृत्तिमंडनोक्तेरभावद्वैतस्वीकृतं शरीरादिभ्योभेदोऽप्यभासवरूपात्त्वात्तत्कथंतस्यआत्मभिन्नसत्यत्वे अपसिद्धांतइत्यतआह ॥ अभावद्वैतत्विति ॥ अन्यत्र न्यायामृते अशित्वहेतुभंगे अभावोअभावत्वादेस्तदाश्रये

प्र० भेदयोर्भावत्वव्यतिरिक्तरूपद्वयविषयकशकासमाधानार्थमिदमिति ध्येयं । अन्यत्रेति । न्यायामृतेऽंशित्वादिहेतुभंगे । उपलक्षणमेतत् । एतावतावेदतन्मीमांसयोः द्वितीयाभावादुपरत्वमेव स्यात् न त्वखंडात्मपरत्वमिति आत्मविद्यात्वभंगः स्यात् । तथाचाथातो द्वितीयाभावादि जिज्ञासेत्येवमूत्रविव्यासः स्यात् । नतु ब्रह्मजिज्ञासेतीत्यपि ध्येयं । द्वितीयं निराह ॥ मिथ्येति ॥ आत्मभिन्नो द्वितीयाभावादिर्मिथ्याचेदित्यर्थः । अन्यथा अतत्त्वावेदकशस्त्रप्रसज्यतेति भावः । अमेदुपक्षस्त्वात्मस्वरूपमेव न भातीति द्वितीयपक्षेतर्भूतः । तथा च तत्र स्त्रप्रकाशत्वेनाभा

मिथ्याचेन्न तत्त्वावेदकशस्त्रवेद्यः । आत्ममात्रत्वे तु द्वितीयपक्षांतर्भावः । तथापि कल्पितेन भेदेना गृहीत इव भातीति चेन्न । तत्त्वतो गृह्यमाणे धिष्ठाने भेदकल्पनाया अगृहीतत्वारोपस्य चायोगात् ।

गु० चाभावाश्च तत्त्वादेर्भावस्यावश्यकत्वात् भावस्य सत्यत्वादित्यादिना निरस्तमित्यर्थः । अस्तु मिथ्याभूतस्यापि भेदादेशास्त्रवेद्यत्वमित्यत उक्तं ॥ तत्त्वावेदकेति । तथा सति शस्त्रस्यातत्त्वावेदकत्वस्यात् शस्त्रं च अतत्त्वावेदकेति विप्रतिषिद्धमिति भावः ॥ द्वितीयपक्षांतर्भाव इति ॥ तथा च तद्दूषणे नैव दुष्टत्वमिति भावः । अथाभासमानांशस्य आत्ममात्रत्वेऽपि न द्वितीयपक्षांतर्भावप्रसक्तिः । आत्मनो भावांगीकारात् ॥ न चैवमासमानात्ममात्रत्वात् अभासमानत्वव्याघात इति वाच्यं । भासमानात्मनोऽभासमानांशस्य च कल्पितभेदात्मानेन न वस्तुतो गृहीतत्वमपि अगृहीतत्वारोपसंभवेनाभासमानत्वोक्तेरुपपन्नतया न तत्क्षेत्रमाणदूषणग्रस्तत्वमिति भावेन शङ्कते ॥ तथापीति ॥ तत्त्वत इति ॥ अधिष्ठानज्ञानस्यैव भ्रमविरोधितया तस्मिन्सत्यपि भेदभ्रमस्य तन्निमित्तका गृहीतारोपस्य वाभ्युपगमो निवर्तका तस्याभावात् तदनिवृत्तिप्रसंग इति भावः । यदुक्तमभासमानौश आत्मातिरिक्तेश्चेत्सत्यो मिथ्यावेति । तत्र मिथ्याभूत इति ब्रूमः । न चैवं तद्विशिष्टात्मबोधके वेदानां अतत्त्वावेदकत्वप्रसंग इति वाच्यं । तदुपलक्षितात्मनः सत्यत्वात् । तथा च भेदाभावादेर्मिथ्यात्वांगीकृतेन अपिसिद्धांतः । तदुपलक्षितात्मनः सत्यस्यैव शस्त्रप्रतिपाद्यत्वात् न तत्त्वावेदकत्वमपी

प्र० नाथोगादिति वक्ष्यमाण एव दोषोत्रापि प्रसरतीति भावेनाह ॥ आत्ममात्रत्वेति ॥ ननु द्वितीयाभावादिरासाभिन्न एव । न चोक्तदोषः । भातस्यापितस्याविद्यकभेदेनाभातत्वोपसंभवादिति शङ्कते ॥ तथापीति ॥ आत्ममात्रत्वेन गृहीतत्वेपीत्यर्थः । अधिष्ठाने आत्मनीत्यर्थः ॥ भेदेति ॥ आत्मना द्वितीयाभावादेरित्यर्थः । तन्मूलज्ञानासंभवादिति भावः । द्वितीयाभावादिरासातिरिक्तो मिथ्येति पक्षे उक्तदोषोद्धारमाशङ्क्य निरस्यति ॥ न चेति ॥ यद्यप्येषां शंका मिथ्या चेदिति प्रथानंतरमेव कार्यतथाप्यात्ममात्रं न शास्त्रवेद्येन द्वितीयपक्षोक्तदोषः स्यादित्यभेदपक्षोक्तदोषपरिहारार्थापि भवतीति न दोषः । आत्मन्येव तात्पर्यमुपलक्षण एव वेति विकल्पक्रमेण निरस्यति ॥ स्वप्रकाशत्वेनेति ॥ आत्मस्वरूपमेव न भातीति द्वितीयानिराह ॥ अतएव न द्वितीय इति ॥ तथा च न विषयत्वमिति भावः । भानाभा नयोरुक्तदोषद्वयपरिहारमनुष्ठातिदेशेन दू-

न च मिथ्याभूतेनापितेनोपलक्षित आत्माशास्त्रवेद्यः स च सत्य इति वाच्यं । स्वप्रकाशत्वेन नित्यसिद्धात्मावबोधनार्थमुपलक्षणोत्तमयोगात् । उपलक्षण एव तात्पर्ये चाप्रामाण्यापातात् । अतएव न द्वितीयः । तस्य स्वप्रकाशत्वेनाभानायोगात् । स्वप्रकाशस्याप्यविद्यावशादभानेऽविद्यादेर्दुःखादेश्च स्वप्रकाशो न स्यात् । तस्य

गु० ति शङ्कते ॥ न च मिथ्याभूतेति ॥ स्थूलतारकादेश्च द्रादिस्वरूपज्ञापकतयैव आत्मस्वरूपज्ञापनार्थमेव मेदाभावादेवेदं तदुपपत्तिपादेन तत्प्राप्तपादनस्यापि आत्मस्वरूप एव तात्पर्याच्चातत्वावेदकत्वमिति अभिमतं किं उपलक्षणीभूतमेदाभावादेवेतात्पर्यमिति विकल्प्य आद्यनिराकरोति ॥ नांत्य इत्याह ॥ उपलक्षण एवेति ॥ आत्मस्वरूपमेव न भवतीति द्वितीयनिराकरोति ॥ अतएव न द्वितीय इति ॥ तथा च न तस्य विषय

प्र० षयति ॥ एतेनेति ॥ नकोपिदोषइत्युक्तमेवविशदयति ॥ स्फुरत्त्वादिति ॥ स्फुरतीति ॥ ननु शुद्धचित्तोभानेप्यविद्यावृत्तत्वेनविषयतायुज्यते । तस्याअज्ञानसाधकत्वेनतदनिवर्तकत्वात् । अंतःकरणवृत्तेस्तन्निवर्तिकायाअद्याप्यभावात् ।

चैतन्यप्रकाशाधीनप्रकाशत्वोपगमात् । एतेनस्वप्नकाशत्वात्स्फुरतिचैतन्यमविद्यावृत्तत्वाच्चनस्फुरति । नचविरोधः । स्फुरणस्यतात्विकत्वादस्फुरणस्यचातात्विकत्वात् । एवंचनकोपिदोषः । स्फुरत्त्वादज्ञानादिसाधकत्वस्यास्फुरत्त्वाद्विषयत्वस्यचसंभवादितिनिस्तं । स्फुरत्यस्फुरणारोपायोगस्योक्तत्वात् । नचस्वरूपचित्तःप्रकाशेपितस्याअज्ञानविरोधित्वात्विरोधिन्याश्चवृत्तेरभावेनाविद्यावृत्तत्वात्सांदिग्धत्वमितियुक्तं ।

गु० त्वमितिभावः । चैतन्यमानाभानपक्षयोरुक्तदोषपरिहारमाशङ्क्यअतिदेशेनदूषयति ॥ एतेनेति ॥ नकोपिदोषइत्युक्तमेवविशदयति ॥ स्फुरत्त्वादिति ॥ एतेनैत्युक्तमेवविशदयति ॥ स्फुरतीति ॥ उक्तत्वादिति ॥ तत्त्वतोऽगृह्यमाणइत्यादिनाउक्तप्रायत्वादित्यर्थः । ननुशुद्धचित्तोभानेपिअविद्यावृत्तत्वेनतस्यविषयत्वमुपपद्यतएव तस्याअज्ञानसाधकत्वेनतदनिवर्तकत्वात्तन्निवर्तिकायावृत्तेश्चइदानीमसत्त्वात् । नचैकविषयकत्वाविशेषात् वृत्तिचित्तोःकथमज्ञानविरोधित्वाविरोधित्वविभागइतिवाच्यं । घटविषयकत्वाविशेषेपिसौलोकज्ञानयोस्तमोविरोधित्वाविरोधित्वदर्शनेनएकविषयत्वेपिवृत्तिचित्तोऽस्तदुपपत्तेरित्याशङ्क्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ तद्वेद्येचिद्वेद्ये । तथाचनात्मन्यज्ञानावृत्तत्वमितिभावः । नचदुःखादिकमपिवृत्तिप्रतिबिम्बिताचिद्वेद्यमितिवाच्यं । तथासतिवृत्त्यभावदशायांतदप्रकाशेनघटादिवत्तस्यज्ञतैकसत्त्वाभावापातादितिभावः । वृत्तेरेवअज्ञानविरोधित्ववदन्प्रष्टव्यः किंपरोक्षवृत्तेरैवाज्ञानिविरोधितयाअभिमतार्किवापरोक्षवृत्तिः द्वितीयेपिअपरोक्षवृत्ति

विरोधित्वाविरोधिस्त्वद्भयुक्तेह्यशङ्क्यनिराह
धृतावेद्यंनकेवलया । केवलातुनाज्ञानविरोधिनी
मुतवृत्तिविशेषस्य । आद्येपि किंपरोक्षवृत्तेरुता
मेषयासेदानीमप्यस्तीत्याह ॥ त्वन्मतइति ॥
दंडीचैत्रइतिवृत्त्याचैत्राज्ञानानिवृत्त्यापातान् ।

गात् । त्व
यत्वाच्च ।

तन्त्यसंबन्धेनतदपरोक्ष्यापातादित्यभिप्रेत्यद्वितीयेआद्यं
रोक्षवृत्त्याघटविषयिण्याघटाज्ञाननिवृत्तावपिचैतन्यावि
मात्रंअज्ञानविरोधितयादृश्यते । किंतुतद्विशेषएव ॥
वाभावैचैतन्याज्ञानानिवर्तकत्वादितिद्वितीयमाशङ्क्य

प्र० द्वितीयं निरस्यति ॥ श्रवणादीति ॥ अन्वयव्यतिरेकग्रहसत्यत्वाद् ॥ मिथ्येति ॥ तद्दर्शनात् तादृशवृत्तिनाशत्वादर्शनात् । उपलक्ष्यं चेदं । भ्रमकालीनापरोक्षज्ञानाधिकविषयज्ञानेनकारणान्तरजन्येनाप्यज्ञाननिवृत्तावतिप्रसंगात् । अनधिकविषये श्रवणादिवैयर्थ्याच्चेत्यपि ध्येयं ॥ सत्यइति ॥ अधिष्ठानसमानसत्ताकइत्यर्थः । सत्यत्वं अधिष्ठानसमसत्त्वं । तृतीयैर्गुलिद्वयवदालानालानावेकज्ञानेनोभेदेतेऽततादात्म्येनेति विकल्पौहृदि कृत्वा क्रमेण निराह ॥ अनात्मन इति ॥ आत्मनोभानेपि शास्त्रविषयत्वं संजाघटीतीत्याशंका मुक्तातिदेशेनानूद्य निरस्यति ॥ एतेनेति ॥ शास्त्रगम्यात्मनो निश्चितत्वेनेत्यर्थः । तद्रूपेण षड्जत्वादिनारूपेण । तेन श्रोत्रेण । तद्भावाभिव्यक्तिः ब्रह्मभावाभि

श्रवणादिजनितसंस्कारसहितांतःकरणवृत्तिनाशयत्वे च मिथ्यारूपादौ तद्दर्शनात्सत्ये भ्रमरादिध्याननिवर्त्यकीटत्वादौ च तद्दर्शनादज्ञानस्य सत्यत्वं स्यात् । न तृतीयः । अनात्मनो अधिकस्य भावेऽप्यात्मनो संदिग्धत्वेन विषयत्वतादवस्थ्यात् । अधिष्ठाने तत्त्वतः स्फुरत्यनात्मनो पायो गाच्च । एतेन यथा षड्जादयो गांधर्वशास्त्राभ्यासास्त्रागपि

गु० निराकरोति ॥ श्रवणादीति ॥ प्रसंगांशव्यतिरेकव्याप्त्युपादानं मिथ्येति । तद्दर्शनात् । विशिष्टवृत्तिनाशत्वादर्शनात् । अन्वयव्याप्त्युपादानं सत्यइति । अनात्मापि भातीति तृतीयेपि किमात्मवत् अनात्मनोपि स्वातंत्र्येण अहं प्रत्यये भानमभिमतं किं यातत्तादात्म्येनेति विकल्पद्वयं मनसि निधाय आद्यदूषयति ॥ आत्मन इति ॥ द्वितीयं प्रत्याह ॥ अधिष्ठान इति ॥ अन्यथा तदनुवृत्तिप्रसंगादिति भावः । आत्मनोऽभावेऽपि शास्त्रविषयत्वमुपपन्नमित्याशंका मुक्तातिदेशेन परिहरति ॥ एतेनेति ॥ षट्जादय इत्यादिपदेन निषादकृषभां धारमध्यमैधैव तपरिग्रहः ॥ तद्रूपेणेति ॥ षट्जत्वादिरूपेणेत्यर्थः । यद्यपि गांधर्वशास्त्राभ्यासरहितैरपि सूक्ष्म

प्र० व्यक्तिः । दृष्टान्तवैषम्यमाह ॥ तत्रेति ॥ ननु घटे निश्चिते पितृज्ज्ञाने प्रामाण्यसंदेहाद्घटेऽपि यथासः तथात्रापीत्याशङ्कानिरस्यति ॥ एतेनैवेति ॥ जातिविशेषाभावेनैवेत्यर्थः । एवंचाहं प्रत्यये शुद्धो न मातीत्येतदुक्तमिति स्थितं । यदप्यवादि प्रत्यक्षसंभावितदोषमपौरुषेयेणागमेन बाध्यत इति तदपि नेति भावेन “यजमानप्रस्तरत्वं यथानार्थः श्रुतेर्भवेत् । ब्रह्मत्वमपि जीवस्य प्रत्यक्षस्याविशेषतः” इत्यनुव्याख्यानसूचितदूषणेन निरस्यते ।

स्फुरंतस्तद्रूपेणानुल्लिखितानश्रोत्रेण व्यज्यंते व्यज्यंते तु शास्त्रवासितेन तेन एवं वेदांतवाक्यजन्यब्रह्मैक्या कारवासनावासितांतःकरणेन तद्भावाभिव्यक्तिर्न प्रागिति भामत्युक्तं निरस्तं । तत्र प्रागस्फुरतः पश्चाच्च स्फुरतः षड्जत्वादिजातिभेदस्यैव प्रकृते तस्याभावात् । एतेनैव तत्त्वमसीति वाक्याद्यद्यप्यात्मनो ब्रह्मत्वं ज्ञातं तथापि वादिविप्रतिपत्त्या संशयात्तत्र जिज्ञासेति भामत्युक्तं निरस्तं । चिन्मात्रे धर्मिणि निश्चिते तन्मात्रैक्ये संशयायोगात् ।

गु० मतिभिः श्रूयमाणाः स्वराः किंचित्परस्परवैलक्षण्येना नुभूयंते ते देवचषट्जत्वादिकमिति तैस्तदवगम्यत एव षट्जादिशब्दविशेषवाच्यत्वं परं न ज्ञायते तथापि ये स्थूलमत्यःस्वरानाकर्णयंतोऽपि समवर्णपरिणामान् केशादीनि वपस्परविविक्ततयाऽवगंतुं न प्रभवति तेषामपि गार्धर्वास्त्रपरिचये सति केमेण विविक्तोऽहोदृश्यते स एवोदाहरणमत्रेति द्रष्टव्यं । तेन श्रोत्रेण ॥ तद्भावाभिव्यक्तिरिति ॥ ब्रह्मभावाभिव्यक्तिरित्यर्थः । ननु धर्मधर्मिणोरैक्यस्य सिद्धांतत्वात् कथं धर्मिभानेऽपि षट्जत्वादिधर्माणां समानमित्यत उक्तं ॥ जातिभेदस्येति ॥ जातिविशेषस्येत्यर्थः । न वयं षट्जत्वादिधर्माः धर्मिणो निर्विशेषाभिन्ना इत्याचक्ष्महे किं तर्हि संविशेषाभिन्ना एवेति । तथाच भेदकार्यकारिविशेषशक्त्याऽप्यपन्नैतेषां प्रागमानमिति भावः । ततश्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति हृदयं । ननु निश्चितेऽप्यर्थे तज्ज्ञानप्रामाण्यसंदेहादर्थ

प्र० स्यति ॥ युक्तं चेति ॥ किंचेति चार्थः ॥ यजमान इति ॥ आद्यस्य चतुर्थतत्सिद्धिपेटिकायां “यजमानः प्रस्तरः यजमानो वा एकपालः” इत्यत्राभेदस्य बाधा तत्र स्तरादिशब्दलक्षिते स्मरधारणादौ कार्ये यजमानलक्षणगुणो विधीयत इति प्राप्ते यजमानस्य प्रस्तरवत्सूक्तवाकेन प्रहरणादेकपालवच्च सर्वहुतकरणत्सर्वतंत्रपरिलोपापातात् यजमानकार्यं करत्वं प्रस्तरेष्वस्तीति सिद्धश्चैत्रइति वद्वौ ण्यवृत्त्या यस्य भेदव्यपदेश इत्युक्तं । तद्वदिहाप्युपचरितार्थत्वमिति ॥ त्वयापीति ॥ सर्वज्ञत्वात्पद्मवल्लविशिष्टयोरभेदस्य बाधेन चिन्मात्रलक्षणाया अंगीकारादिति भावः ॥ “अतोधिकारिविषयफ

युक्तं चापौरुषेयस्याभ्यागमस्य शङ्किततात्पर्यभ्रमरूपदोषस्य यजमानः प्रस्तर इत्यादेरिव प्रत्यक्षविरोधेन प्रतीतार्थप्रच्यावनं । उक्ताच्च त्वयापितत्त्वमसि वाक्ये प्रत्यक्षा विरोधात्तलक्षणा ।

गु० संदेहदर्शनादिहापि तथास्यादित्याशङ्क्य निरस्यति ॥ एतेनेति ॥ तन्मात्रैक्ये चिन्मात्रैक्ये । एवं परोक्तमहं प्रत्यये शुद्धाभानं निरस्य तदुक्तपौरुषयतया समावितदोषस्य प्रत्यक्षस्य अपौरुषेयतयानिर्दोषेणागमेन बार्धनिरस्यति ॥ युक्तं चेति । यजमानः प्रस्तर इत्यादेरिवेति ॥ प्रथमस्य चतुर्थत्रयोदशाधिकरणे चिंतितं । तत्सिद्धिजाति सारूप्यप्रशंसाभूमालिगमसंवायाः । इदमाज्ञायते यजमानः प्रस्तरो यजमान एकपाल इत्यादिकिं नाम धेयं प्रस्तरशब्दो यजमानस्य यजमानशब्दो वा प्रस्तरस्येति किं वा गुणविधिरुतार्थवाद इति तत्रैकमपरस्य नाम धेयं प्रस्तरशब्दो वा यजमानस्य यजमानशब्दो वा प्रस्तरस्य उद्दिष्टाद्यागेनेत्यादा विवक्ष्यमानाधिकरण्यादित्येकः पूर्वपक्षः । गुणविधिरित्यपरः पूर्वपक्षः । गुणविधिपक्षे प्रथमलूनबर्हिमुष्टिविशेषत्वरूपप्रस्तरत्वस्य यजमाने यष्टृत्वरूपस्य यजमानत्वस्य वा प्रस्तरे विधातुमशक्यतया तत्कार्यगुणविधानेन वाच्ये तत्रापि प्रस्तरस्याचेतनत्वेन यजमानकार्यजपादिकर्तृत्वानुपपत्त्या यजमानकार्यप्रस्तररूपगुणविध्यनुपपत्तावपि प्रस्तरे जुहूसादयतीत्यादेः प्रस्तरकार्यतयाऽव

गु० धारितस्रुधारणादौयजमानस्वरूपगुणविध्यंगीकारेनानुपपत्तिः । नचायमर्थवादएवास्त्वितिवाच्यं । अर्थान्तरवचनेनार्थान्तरस्य
 स्तुत्ययोगात् । नचावयवद्वाराअष्टाकपालवचनेनद्वादशकपालस्येवइहाप्यन्यतरवचनेनान्यतरस्तुरितरुपपत्तेतिवाच्यं । अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिवप्रकृते
 अंशांशिभावाभावेनावयवद्वारास्तुत्यनुपपत्तेः क्षिप्रत्वादधर्मवत्कस्याचिदुत्कर्षस्याप्रतीत्यावयुक्षपिष्टादेवतेत्यादिवस्तुतिरूपत्वस्याप्ययोगाच्च । तस्मान्नामधेय
 गुणविध्योरन्यतरत्वमितिप्राप्ते ब्रूमः । गोमहिषयोरिवात्यंतमित्त्रार्थत्वेनप्रसिद्धेऽभयानुगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावादेकशक्तिकल्पनाप्रसंगाच्च नतावेदकेसेतरनामधे
 यतोपपद्यते । नापिगुणविधिरितिद्वितीयः । प्रस्तरकार्यस्रुग्धारणादौयजमानरूपगुणविधावंतवैधांप्रस्तरवत्यजमानेपित्सुगाद्यासादनापातेन“दक्षिणतोब्रह्मयजमा
 नावासाते”इत्यादिवाक्यप्रमापितयजमानकार्यविलोपापत्तेः । सूक्तवाक्येन“प्रस्तरं प्रहरती”तिविहितहोमरूपकार्येपियजमानस्यहविष्वेनप्रस्तरविद्विधानाद्यजमाने
 प्रहृतैसर्वकर्मविलोपापत्तेश्च । एककपालकार्येयजमानरूपगुणविध्यंगीकारे“एककपालंसर्वहुतंकरोती”तिशान्नादेककपालवद्यजमानस्यापिसर्वहुतकरणापत्याप्रयोग
 परिसमाप्त्यभावप्रसंगाच्च । तस्मादुत्तरं बर्हिषाप्रस्तरंसादयति एककपालंसर्वहुतंकरोतीतिविध्यंतरैकवाक्यतयातस्तावकत्वादर्थवादत्वमेवावाच्यं । नचोभयानु
 गतप्रवृत्तिनिमित्ताभावेनपरशब्दस्पर्शप्रयोगयोगात् यजमानप्रस्तरयोस्तादात्म्यस्यप्रत्यक्षविरुद्धत्वाच्चकथंस्तावकत्वसामानाधिकरण्येइतिवाच्यं । सिंहेदेवदत्त
 इत्यादौहिंसिहगुणशौर्यादियुक्तेदेवदत्तस्यसिंहपदेनेवयजमानगुणयगसाधनत्वयुक्तप्रस्तरस्ययजमानपदेनस्तुत्युपपत्तेः । नचगुणेऽशक्तत्वाच्चतदभिधायकत्वं ।
 ततश्चाशब्दत्वाच्चशब्दप्रस्तरान्वययुक्तइतिवाच्यं । बोधकत्वमात्रांगीकारेणशक्यतातदभिधायकत्वानंगीकारात् । नचाशक्तत्वेवोपकत्वासंभवः । लक्षितलक्षणरू
 पगौप्यवैतद्वोधकत्वात् । यजमानशब्दोहिस्वार्थयजमानंशतयाप्रतिपादयति । सचाभिहितःस्वसमेतकार्यकारत्वसंबन्धाद्धोधयति । तच्चप्रस्तरेय्यस्तीतिप्रस्तरा
 वबोधोयजमानपदेनेतिस्तावकत्वोपपत्तेरर्थवादत्वमेवेति । नकेवलंनिर्दोषतयाप्रबलस्यापिवाक्यस्यप्रत्यक्षबाधेनाविवक्षितार्थत्वदर्शनमात्रेणतदापादयामः किंनाम
 परेणापितथास्वीकारादित्याह ॥ उक्ताचेति ॥ ननुनप्रत्यक्षत्रिरौधात्तत्त्वंपदयोरलक्षणेच्यते किंतिहिंकिंचिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वयोरैक्यासंभवेनतद्विशिष्टयोरैक्यासंभवेना

प्र० लयोगादिवर्जितं । अनंतदोषदुष्टदुष्टचहेयंमायामंतशुभै”रित्यनुव्याख्यानंहृदिकृत्वोपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अन्यस्यचेति ॥ “पूर्वसिद्धतमसोहिपश्चिमोनाश्रयोभवतिनापिगोचर”इतिविवरणोक्तेरितिभावः ॥ अज्ञानासंभवादिति ॥ आवरणभूताज्ञानस्याव्रियमाणेनव्याप्रत्वाद्वापकासंभवेव्याख्यासंभवादितिभावः । त्रयाणांनिरासेसंबंधोपिनिरस्तप्राप्यएवेतितन्नोक्तं । उक्तंच “योगःशश्वनृशृंगयो”रिति । विवरणमतमप्युक्तातिदेशेननिराह ॥ एतेनेति ॥ आत्मभिन्नःसत्यश्चदपिसिद्धांतइत्यादिदूषणजातेनेत्यर्थः । तथाहि । ब्रह्मैक्यंहिविषय

तस्मात्परमतेस्वरूपमात्रस्यस्वप्रकाशत्वेननित्यसिद्धत्वादन्यस्यचाज्ञानकल्पितत्वे
नाज्ञानविषयत्वायोगेनाज्ञानासंभवादज्ञातोविषयोऽज्ञाननिवृत्तिःफलमज्ञानी
चाधिकारीनयुक्तइतिशास्त्रमनारंभणीयमेवेतिभामतीमतंतावदयुक्तं । एतेन

गु० न्वयानुपपत्त्यैवेतिचेत् अत्राहुः । विशिष्टैक्यरूपान्वयाभावस्यापिप्रत्यक्षेणैवज्ञातत्वात् । नचशुद्धैवेतात्पर्यात्तदन्यथानुपपत्त्यालक्षणेतिवाच्यं । उपक्रमादिलिङ्गानांतत्त्वंपदार्थयोरैक्यमात्रएवतात्पर्यग्राहकत्वेनोपपत्तेः । नचविशेषैक्ययानुपपत्तिप्रतिसंधानसहकृतमुपक्रमादिकशुद्धैक्येतात्पर्यग्राहकमितिवाच्यं । एवंवदत्वात्तथैवप्रत्यक्षविरोधेनलक्षणंगीकृतासात् तादृशानुपपत्तिप्रतिसंधानस्यप्रत्यक्षरूपत्वादिति । दोषांतरंसूचयन्नेवप्रकृतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ स्वरूपमात्रस्येति ॥ चैतन्यस्वरूपमात्रस्येत्यर्थः ॥ नित्यसिद्धत्वादिति ॥ सिद्धप्रकाशविलोपासिद्धप्रकाशानुत्पत्त्यादिरूपावरणकृत्यसत्सिद्धानिरूपणान्नतस्याज्ञानविषयत्वमितिभावः ॥ अन्यस्यचेति ॥ अन्योन्याश्रयाणतेरितिभावः ॥ अज्ञानासंभवादिति ॥ अत्राज्ञानमितिप्रतीत्याऽज्ञानस्यसविषयत्वनियमसिद्धेर्वापकीभूतसविषयत्वव्या

प्र० इति सिद्धांत्यभिमतं । तच्चात्मस्वरूपमुतभिन्नं । आद्येतस्य स्वप्रकाशत्वेन शास्त्रवैयर्थ्यं । न च भेदभ्रमनिरासार्थं शास्त्रं । अधिष्ठानाप्रकाशं विना भेदभ्रमस्यैवायोगात् । स्वरूपे प्रकाशमानेनैव ज्ञानविरोधिवृत्त्यभावाद्भ्रम इति त्वयुक्तं । तद्वेद्ये दुःखादावज्ञानप्रसंगात् । द्वितीये सत्यत्वेऽपि सिद्धांतः । अभावत्वेऽप्यभावद्वैतस्यान्यत्र निरासात् । मिथ्यात्वे तु न तत्त्वावेदकशास्त्रवेद्यतेत्यादि ॥ प्रत्यगिति ॥ जीवब्रह्मैक्यमित्यर्थः । विश्वकर्तृत्वसर्वज्ञत्वादेर्ब्रह्मधर्मस्यासर्वकर्तृत्वाल्पज्ञत्वादेर्जीवधर्मस्य सत्यत्वादित्यर्थः । यद्वाकर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखित्वादि जीवधर्मस्य ब्रह्मधर्मविरुद्धस्य सत्यत्वादित्यर्थः । तन्निवृत्तिः कर्तृत्वभोक्तृत्वादि बंधनिवृत्तिः ॥ ज्ञानस्येति ॥ यद्विषयकं हि ज्ञानं तद्विषयकमज्ञानमेव साक्षान्निवर्तयति । यदि च कर्तृत्वादिकमज्ञानकार्यं तदा तद्द्वारा तन्निवर्तकस्यात् । न हितत्तथेत्यर्थः । सत्यस्य अज्ञानाकार्येऽप्येति व्याख्येयं । मिथ्यैव आविद्यक एवेत्यर्थः । तथा च कर्तृत्वादि विरुद्धधर्माणां मिथ्यात्वेनैक्यस्य विषयत्वमज्ञानकार्यत्वेन च ज्ञानान्निवृत्तियोगेन कर्तृत्वादि बंधनिवृत्तिः फलमिति भावः ॥

न प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं विषयः । कर्तृत्वादेर्विरुद्धधर्मस्य सत्यत्वेनैक्ययोगात् । नापि तन्निवृत्तिः प्रयोजनं । ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वेन सत्यस्य ज्ञानान्निवृत्त्ययोगादिति प्राप्ते सत्यं कर्तृत्वभोक्तृत्वादि प्रपञ्चस्य सत्यत्वे विषयादिनसिध्यतीति । प्रपञ्चस्तु मिथ्यैव ।

गु० वृत्त्या तद्वाप्या ज्ञानत्वस्याप्यसंभवादित्यर्थः ॥ प्रत्यगिति ॥ जीवब्रह्मैक्यमित्यर्थः ॥ ऐक्ययोगादिति ॥ पारमार्थिकविरुद्धधर्माधिकरणयोरेक्ये जलानल्योरपि तत्प्रसंगादिति भावः ॥ तन्निवृत्तिरिति ॥ कर्तृत्वादिरूपबंधनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ज्ञानस्येति ॥ यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्तेरिति भावः ॥ प्रपञ्च

प्र० अतएवेति ॥ यतः कर्तृत्वादर्भिम्यत्वेविषयादिसिद्धिरतद्व्यर्थः । अन्यथा “असत्यत्यगोचरेविषयिणिचिदासके युष्मत्प्रत्यय गोचरस्यतद्धर्मोणांचाध्यास” इत्यारभ्य “मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वमोक्तृत्वप्रवर्तनः सर्वलोकप्रत्यक्ष” इत्यंतर्माध्यव्यर्थमेवस्यादितिभावः । यदुक्तं विषयादिसिद्धयर्थमध्यासवर्णनं भाष्यइतितदप्युक्तमितिभावेन “बंधमिथ्यात्वेनैवमुक्तिरपेक्षत” इत्यनुव्याख्यानद्विकृत्वादूषणंतरमाह ॥ कर्तृत्वादीति ॥ विशिष्टस्येति ॥ मिथ्याभेदेगृहीतेपीलन्वयः । मिथ्यात्वेहेतुः अतत्वावेदकेनेति । तत्रहेतुः संभावितेति ॥ नके वलविशिष्टाभेदेबाधकामावः प्रयोजनं चास्तीत्याह ॥ तत्त्वंपदेति ॥ युक्तंचविशिष्टैक्यमेवेत्याह ॥ तल्लक्षितइति ॥ तत्त्वंपदलक्षितइ

अतएवभाष्येऽध्यासवर्णनमिति विवरणाभिप्रेतमधिकरणमपिनिरस्तं । कर्तृत्वादिविशिष्टस्य संभावितदोषेणातत्त्वावेदकेनप्रत्यक्षानुमानादिनामिथ्याभेदेगृहीतेपितात्विकाभेदेमानंतरविरोधाभावेनतत्त्वंपदमुल्लेख्यार्थत्वायतल्लक्षितेचिन्मात्रेऽभेदाप्रसक्त्यातत्त्वमसिवाक्यवैयर्थ्याय चविशिष्टस्यैवनिर्दोषयाश्रुत्यातात्विकाभेदेबोधनसंभवेनविषयार्थमध्यासस्यावकव्यत्यात् ।

गु० स्त्विति ॥ तथाकर्तृत्वादिरूपप्रपंचस्यामिथ्यात्वाद्वैक्यस्यविषयत्वं मिथ्यात्वेनाज्ञानकार्यत्वात् ज्ञानेनतन्निवृत्त्याप्रयोजनंचसिद्धमित्यर्थः ॥ अतएवेति ॥ कर्तृत्वमोक्तृत्वादिरूपप्रपंचसत्यत्वेविषयाद्यंसंभवाद्वैयर्थ्यः ॥ संभावितदोषेणेति ॥ अत्रप्रत्यक्षादर्भिम्यत्वादेत्याह कत्वेअतत्त्वावेदकत्वेहेतुः तत्रचसंभावितदोषत्वमितिज्ञेयं । नकेवलंविशिष्टाभेदेबाधकामावः प्रयोजनानंतरंचास्तीत्याह ॥ तत्त्वंपदेति ॥ युक्तंचविशिष्टैक्यमेवेत्याह ॥ तल्लक्षितइति ॥ तत्त्वंपदल

प्र० लर्थः । यत्र हि भेदः प्रसक्तस्तत्रैव तन्निषेधरूपो भेदो बोधनीयः । न हि चिन्मात्रे भेदः प्रसक्तः । येन तत्राभेदबोधनं सार्थकं । किंतु विशिष्टाणु-
वेति । विशिष्टस्य कर्तृत्वादिविशिष्टस्य । विशिष्टाभेदे बाधकं शंकेते ॥ न चेति ॥ तथा च तत्त्वावेदकप्रत्यक्षादिभानविरोध इति भावः ॥
अस्येति ॥ सदा तन विरुद्धधर्मवत्त्वात्तात्त्विकभेदवन्तौ जीवपरावित्यनुमानस्येत्यर्थः । “तत्परत्वात्परत्वाच्च” तित्वयैवोक्तेरिति भावः । तदुक्तिः
अध्यासोक्तिः ॥ सेत्वितीति ॥ “सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहती” त्यादिस्मृतेरिति भावः । पापस्य सेतुज्ञानकार्यत्वे हि तज्ज्ञानमज्ञाननिवृ-
त्तिद्वारा तन्निवर्तकं स्यात् । न च तत्तथा । तथा च तद्देवात्राप्यज्ञानाकार्यस्य विरुद्धधर्मस्य ज्ञानेन निवृत्तिसंभवात् तदर्थं तस्य मिथ्यात्ववर्णनमि-
त्यर्थः । ननु सेतुदर्शनस्यापि न साक्षात्प्राप्तपनिवर्तकत्वं किंतु स्वजन्या दृष्टद्वारा । साक्षाद्विवर्तकत्वेऽपि न ज्ञानत्वेन किंतु विहितक्रियात्वेन ।

न च विरुद्धधर्मस्य सदा सत्त्वे भेदस्तात्त्विक एव स्यादिति वाच्यं । अस्याप्यनुमानस्य श्रुतिविरुद्धत्वेनाता-
त्विकविषयत्वात् । नापि प्रयोजनार्थं तदुक्तिः । सेतुज्ञानाकार्यस्यापि पापस्य सेतुज्ञानाद्विवृत्तेः ।

गु० क्षितइत्यर्थः । यत्र हि भेदः प्रसक्तस्तत्रैव तन्निषेधरूपो भेदो बोधनीयः । न हि चिन्मात्रे भेदः प्रसक्तः चिन्नेत्यनवभासात् । येन तत्राभेदबोधनं सार्थकं स्यादिति
भावः ॥ विशिष्टस्यैवेति ॥ कर्तृत्वादिविशिष्टस्यैवेत्यर्थः ॥ न चेति ॥ तथा च तत्त्वावेदकप्रत्यक्षादिप्रमाणविरोध इति भावः ॥ अस्येति ॥ सदा तन विरुद्धधर्म-
वत्त्वात्तात्त्विकभेदवन्तौ जीवपरावित्यनुमानस्येत्यर्थः ॥ तदुक्तिरिति ॥ अध्यासोक्तिरित्यर्थः ॥ सेत्वितीति ॥ “सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहती” त्यादि-
स्मरणादिति भावः । पापस्य सेतुज्ञानकार्यत्वे हि तज्ज्ञानस्य तदज्ञाननिवृत्तिद्वारा तन्निवर्तकं स्यात् । न च तदस्ति । तथा च तद्देवात्राप्यज्ञानाकार्यस्यापि विरुद्धधर्म-

प्र० ज्ञानलेनज्ञाननिर्वत्यलज्ञानस्यैव । अतःकर्तृत्वादेराविद्यकत्वाध्यासासर्वणन्युक्तमित्यतआह ॥ विस्तृतमिति ॥ न्यायामृतेज्ञाननिर्वत्य
लान्यथानुपपत्तिभंगइत्यर्थः । रामानुजीयमतमप्यनद्यानिराचष्टे ॥ केचित्त्विति ॥ वृद्धव्यवहारादन्यनशब्दानामादौव्युत्पत्त्यभावाद्बुद्धे
नचगामानयेतिवाक्यप्रयुक्ते प्रयोज्यवृद्धेनचगव्यानीतायांपार्श्वस्थोबालोस्यगवानयनप्रवृत्तिज्ञानपूर्वा प्रवृत्तित्वात् मत्प्रवृत्तिवत् । ज्ञानंतु
सहेतुकमित्यस्यहेतोरदर्शनाद्वाक्यमेवहेतुत्वेनगृहीत्वापश्चादावापोद्वापक्रमेणकार्यएवशब्दानांव्युत्पत्तिप्रत्येतीतिकार्यएववाक्यानांप्राप्तामण्यं ।

विस्तृतचैतदन्यत्र । तस्मान्नविवरणमतमपियुक्तं । केचित्तुबुद्धव्यवहारेणकार्यएवशब्दानांव्यु
त्पन्नतयासिद्धेर्ब्रह्मणिवेदान्तानामप्राप्त्याद्विचारो नारंभणीयइतिप्रामे अंबातातादीनंगुल्यानि
दिश्यांबातादिशब्देषुप्रयुक्तेषुबालानांतेशुतच्छब्दानांप्रथमव्युत्पत्तिदर्शनात्ब्रह्मणिवेदानां

गु० सज्ञानेन निवृत्तिसंभवाद्गतदृश्यसमिथ्यात्ववर्णनमित्यर्थः । ननु सेत्वादिज्ञानस्यादृष्टद्वारेण तन्निवर्तकत्वात्तद्विवर्तकत्वं । तत्त्वेपि वा न ज्ञानत्वेन तत् । किंतु विहितक्रियात्वेन । ब्रह्मज्ञानं च न तादृशमिति दृष्टं तददार्ष्टिकवैषम्यमिति चेत्सम्प्रकृतेपीत्याह ॥ विस्तृतमिति ॥ अन्यत्र न्यायामृतज्ञाननिर्वत्यन्वायथानुपपत्तिभंगइत्यर्थः । यद्वा ननु सेतुदर्शनमात्रं न निवर्तकं । सेतुस्थानामपि तत्प्रसंगात् । किंतु दूरगमनादिविशिष्टमेवेति चेदिहापि न ब्रह्मज्ञानमात्रं निवर्तकं । भाषाप्रबंधजन्येन अधीतवेदांतजन्येन अधीतवेदांतजन्येनाप्यसंभवाविपरीतभावनप्रबलारब्धकर्मादिना प्रतिबद्धेनापि तन्निवृत्तिप्रसक्तेः । किंतु नियमाधीतवेदांतश्रवणादिनियमविशिष्टमेवेति साम्यमेवेत्याह ॥ विस्तृतमिति ॥ रामानुजीयमतमनूद्य दूषयति ॥ केचिन्विति ॥

प्र० ब्रह्मतुसिद्धरूपमितिसिद्धे व्युत्पत्त्यभावेन वेदान्तान् ब्रह्मबोधयितुं शक्ता इत्यप्रमाणं । अतस्तदर्थनिर्णयात्मकमिदं शास्त्रं नारंभणीयमिति पूर्वपक्षः स्यादशयः । सिद्धांतस्तु नैवं बालानां प्रथमं कार्ये व्युत्पत्तिप्रहः । एतावदनुसंधानशक्तत्वात् । किंतु सिद्ध एव । तथाहि । मातापित्रादीनां गुल्यानिर्दिश्य इयं ते अबाधयते तात इत्यबादिशब्देषु केन चिदात्मेन प्रयुक्तेषु सत्सु तत्रैषां शब्दानां व्युत्पत्तिमवधारयति । नहि निखिललोकविदित शब्दार्थसंबंधाधारणप्रकाराणो दोषयुज्यते । अतो ब्रह्मणिसिद्धरूपेऽपि बोधमापादयितुं शक्ता वेदान्ता इति विचारशास्त्रमिदमारभ्यमेव । उक्तं च “कार्ये व्युत्पत्तिराद्यानियतिरिति गिरस्तत्परा एव सर्वानान्यावेदपिरीतिस्तत उपनिषदाभूषणस्यैव । नातस्तद्वेद्यमीमांसनमुचितमिति प्रत्यव

प्रामाण्यसंभवात्तद्विचार आरब्धव्य इति सिद्धांत इत्याहुः । तत्र ब्रूमः ।

गु० ष्टत्वेन तादृशव्यवहारदर्शनजन्यतया प्रत्याव्ययकभावलक्षणसंबंधग्रहणव्युत्पत्तेरपि कार्यमात्रविषयतया कार्यमात्रव्युत्पत्त्यपेक्षशब्दस्य कार्यप्रतिपादकत्वसंभवेऽपि परिनिष्पन्ने ब्रह्मणिसिद्धानामव्युत्पन्नत्वेन तद्वोधकत्वानुपपत्त्यवेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यासंभवेनानुब्रह्मप्रमाणविरहोद्वेदांतविचारस्यार्कतयतया वेदार्थनिर्णायकन्यायग्रथनात्मकं शास्त्रमनारंभणीयमिति पूर्वपक्षाभिप्रायः । छोटिकावादनादिना अथुत्पन्नमभिमुखीकृत्य अंबातातादीनां गुल्याप्रदस्य इयं ते अबाधयतेऽपि तादृशेति केनचिदात्मेन प्रयुक्तेषु सत्सु अंबादिपदार्थानां वर्तमानत्वेन प्रतिसंबंधिनां प्रत्यक्षत्वोपपत्तेरिष्टसाधनत्वेन जिज्ञासायाः संभवाद्वा तातादिशब्दानां भवातातादिषु प्राथमिकव्युत्पत्तिदर्शनात्सिद्ध एव शब्दानां व्युत्पन्नत्वेन तत्सोपेक्षे वेदानां परिनिष्पन्नेऽपि प्रामाण्यसंभवाद्ब्रह्मप्रमाणसद्भावेन वेदान्तां विचारस्य कर्तव्यत्वाच्छास्त्रमनारंभणीयमिति सिद्धांत इत्ययः

प्र० स्वीयमानेसिद्धेव्युत्पत्तिमाद्यांबहुमुखमवयन्ब्रह्मजिज्ञास्यमाह ॥”ति । कर्मविचारानंतरंततएवहेतोर्ब्रह्मविचारः कर्तव्यइतितदीयभाष्यहृदिक्त्वाह ॥ अथेति ॥ अत्र “एतत्सर्वतर्कशास्त्रेब्रह्मतर्कहिविस्तारात् । उक्तं” इत्यादिनाऽनुव्याख्यानकार्येव्युत्पत्तिनिरासेनसिद्धेव्युत्पत्तेरतश्शब्दार्थत्वेनोक्तत्वात् । सुधायामपिपूर्वपक्षेकार्येव्युत्पत्तेरुक्तत्वाद्द्वयमाणंदूषणंनलगतीत्यतउक्तमितिहितवसूत्रार्थइति । तथाचतद्रीत्यावक्ष्यमाणंदूषणमितिध्येयं ॥ नचात्रेति ॥ यदिकर्मविचाराद्याक्षेपेणपूर्वपक्षः क्रियेततदैवतद्धेतु नान्यथेतिभावः । सूत्रपदानिरस्योगत्याकि यतइत्यतआह ॥ नचेति ॥ कोयनियमइत्यतउक्तमवतारिकेति । अन्यथाऽऽसंगतिः स्यादितिभावः ॥ संभवइति ॥ अस्मद्रीत्येतिभावः । ननुयथाभवन्मतेजीवभेदकगुणपूर्णवाचिब्रह्मपदप्रयोगाद्विषयसिद्धिस्तथामन्मतेपिसिद्धब्रह्मवाचकब्रह्मपदप्रयोगात्सिद्धेव्युत्पत्तिज्ञायतइत्यत

अथकर्मविचारानंतरमतः कर्मणांविचारितत्वादवब्रह्मविचारः कर्तव्यइतिहितवसूत्रार्थः । नचात्राथशब्दादिना कार्येव्युत्पत्तिनिरासः प्रतीयते । नचसौत्रपदनिरस्येहेतुभिः सूत्रावतारिकारूपपूर्वपक्षसंभवेहत्वतरेणसमुक्तः ।

गु० ॥ तवसूत्रार्थइति ॥ “कर्मविचारानंतरंततएवहेतोर्ब्रह्मविचारः कर्तव्यइतिअथातइत्युक्तं” इतितद्वाष्योक्तेरितिभावः । ननुअथशब्दादिनाकार्येव्युत्पत्तिनिरासप्रतीतावपिभवत्वेवंपूर्वपक्षइत्यतआह ॥ नचसौत्रपदेति ॥ सौत्रपदनिरस्येहेतुभिरिवपूर्वपक्षस्यकर्तव्यत्वेसूत्रावतारिकारूपेतिहेतुगर्भविशेषण । अन्यथासूत्रावतारिकत्वानुपपत्तेः ॥ संभवइति ॥ अस्मद्रीत्येतिशेषः ॥ हेत्वंतरेणेति ॥ सौत्रपदानुक्तेतुनिरस्येहेत्वंतरेणेत्यर्थः । ननुचसौत्रपदोक्तहेतुनिवत्यहेतुनैवपूर्वपक्षः कर्तव्यइतिननियमः । तत्सूचितहेतुनिरस्येहेतुनापिपूर्वपक्षाणांबहुलमुपलंभात् । प्रकृतेचसिद्धेव्युत्पत्तेः सौत्रपदेनानुक्तावपिसूचितत्वमस्त्येव । सूत्रेसिद्धार्थपर

प्र० आह ॥ नचेति ॥ ब्रह्मशब्दस्यविजिज्ञासखेतिलोड्डान्यकार्यान्वितब्रह्मपरत्वेनसिद्धेव्युत्पत्तेरलभात्सूत्रेचश्रुत्यनुसरणायकर्तव्यपदाध्या-
हाराच्च । यद्यत्रलिङ्गादिविधिप्रत्ययरहितंब्रह्मपदोपेतंविषयवाक्यंस्यात्सूत्रेचकर्तव्यपदाध्याहारो नस्यात्तदासासूच्येत । नह्येवमितिभावः ।
ननुकार्येव्युत्पत्त्यनिरासेसिद्धेब्रह्मणिप्रामाण्यायोगात्तन्निरासकस्यान्यस्याभावाद्भिरप्यस्मिन्नसूत्रेतन्निरासादगत्यात्रैवपूर्वःपक्षःकृतइत्यत
आह ॥ किंचेति ॥ विंशतिलक्षणमिति ॥ लक्षणशब्दोध्यायपर्यायः । पूर्वतत्रेद्वादशलक्षणाणि । दैवीमीमांसायांचत्वारि ।

नचविधिवाक्यस्यस्यब्रह्मशब्दस्यस्वप्रधानेसिद्धेव्युत्पत्तिरद्यापिसिद्धा । येनतत्प्रयोगात्सासूच्येत । किंच
“अथातोर्धमजिज्ञासे”त्यादि“अनावृत्तिःशब्दा”दित्यंतंविंशतिलक्षणमेकंशास्त्रमितिबदतात्वया चतुर्लक्षणीदेव
मीमांसा द्वादशलक्षण्याःकर्ममीमांसायाउत्तरा ब्रह्ममीमांसायास्तुपूर्वोतिस्वीकृतत्वेन सिद्धेव्युत्पत्त्यभावोवसिद्धरूप
देवमीमांसानुपपत्तेस्तस्यास्तत्रैवसिद्धत्वात्पुनरिहसिद्धेव्युत्पत्त्यभावेनपूर्वपक्षोनयुक्तः । अतएवसिद्धांतोप्ययुक्तः ।

गु० ब्रह्मशब्दप्रयोगादित्यतआह ॥ नचेति ॥ ब्रह्मशब्दस्यस्वप्रधानेसिद्धेव्युत्पत्त्यभावेहेतुमाह ॥ विधिवाक्यस्यस्येति ॥ तद्विजिज्ञासखेतिलोड्डान्यन्वित
ब्रह्मपरत्वात्सूत्रेचश्रुत्यनुसारेणाध्याहृतकर्तव्यपदोक्तकार्यान्वितब्रह्मपरत्वाद्ब्रह्मशब्दस्यनसिद्धपरत्वमितिभावः । ननुकार्येव्युत्पत्तेरनिराकरणेसिद्धेब्रह्मणिप्रामाण्यायो
गात्तन्निरासकस्यान्यस्याभावादगत्याऽत्रैवपूर्वपक्षःकृतइत्यतआह ॥ किंचेति ॥ विंशतिलक्षणमिति ॥ लक्षणशब्दोध्यायपरः । तस्याः सिद्धेव्युत्पत्तेः । तत्रैव
देवमीमांसायामेव ॥ पुनरिति ॥ विशेषहेत्वनुक्तेर्नतदाक्षेपोपिभवति । सूचनंतुभयत्राप्यविशिष्टमेवेतिभावः । नन्वतदशब्दादिनाऽबोधनेपिसिद्धेव्युत्पत्तेहेतु

प्र० उत्तरस्यांचत्वारिचैत्यर्थः । अतएवेत्युक्तहेतुं विशदयति ॥ त्वद्रीत्येति ॥ अगतिं परिहरति ॥ विचारेति ॥ हेत्वर्थेन हेतुबोधकेन ॥ संभवइति ॥ वक्ष्यमाणनिदेशितिभावः । तत्र विचारकर्तव्यतायां । त्वन्मते कर्मविचारस्यैव ब्रह्मविचारप्रतिहेतुत्वोक्त्यासिद्धे व्युत्पत्तेर्हेतुत्वस्यातश्शब्देनावबोधनादितिभावः । यत्किञ्चिदाह “परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्रह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थसंगुरुमेवाभिगच्छे”दिति मुंडकवाक्यमुदाहृत्य इदं शास्त्रमारंभणीयं नवा । तदर्थं ब्रह्मज्ञानाय तद्विचारांगभूतगुरूपसंतिपरीक्ष्यलोकानित्यादिवाक्यं विधातुं शक्नोति नवा । तदर्थं ब्रह्मविचारार्हनेतिसंदेहे “अयमासाब्रह्मे”त्यादिश्रुत्या जीवस्यैव ब्रह्मत्वात्तस्य चाहं धीसिद्धत्वेनासंदिग्धतया विचारानर्हत्वात् । नचेयं श्रुतिरहं धीसिद्धेन विशिष्टेनाभेदं न बोधयति किंतु चिन्मात्रेण तच्चेदानीमावृतत्वात्संदिग्धमिति वाच्यं श्रुतावयवमिति प्रत्यक्षसिद्धविशिष्टमेव परामृश्य ब्रह्मतोपदेशात् । “मुष्टिलोपात्तुं संख्याल्लोपस्तदुणत्वात्स्या”दिति दाशमिकाधिकाधिकरणन्यायेन प्राथमिकेदं शब्दस्वारस्यानुरोधेन चरमब्रह्मशब्दस्य देहबुंहेणादिना कथंचित्तत्त्वसिन्नेवेनेयत्वात् । नच “ध्यायतीवे”त्यादिश्रुतेः कर्तृत्वादिकं मिथ्येति युक्तं । प्रत्यक्षविरोधेन श्रुतेः पारतंत्र्यमात्रपरत्वात् । अस्तु वाचिन्मात्रैक्यं । तथापि तस्य निर्विशेषत्वेन शब्देन प्रतिपादनासंभवात् तदयमालेयादिवाक्यबोध्यं । किंतु विशिष्टैक्यमेव । तच्चासंदिग्धं । ब्रह्मणो जीवान्यत्वेपितस्य साकल्येन ज्ञानासंभवात् । एकदेशज्ञानं ज्ञातमपि नमोक्षेहेतुः स्यादतो ब्रह्मणोऽविचार्यत्वादुरूपसत्तिमिदं वाक्यं न विदधातीति शास्त्रमेतन्नारंभणीयमिति प्राप्ते । त्रिषु धामसु यद्वाज्यं भोक्ता भोग्यश्च

त्वद्रीत्यासिद्धे व्युत्पत्तेरतश्शब्दादिनाऽबोधनात् । विचारकर्तव्यताहेत्वर्थेनातश्शब्देनोक्तस्या

गु० त्वमस्त्वित्यत आह ॥ विचारेति ॥ अथ शब्दस्य मुक्षानंत्यर्थार्थत्वादिति भावः । तत्र विचारकर्तव्य

प्र० यद्भवेत् । तेभ्यो विलक्षणस्साक्षीचिन्मात्रोहंसदाशिवः । ज्ञाज्ञौ च द्वावजावीशानीशा” वित्यादिश्रुतिभिर्भेदस्याप्यावेदनेन द्विविधवाक्यदर्शनेन संदिग्धत्वसंभवाद् द्विचाराहं ब्रह्मोतिशास्त्रमारंभणीयमिति सिद्धांत इति । यथोक्तं “आसात्रह्येत्यधीतः स्फुरति स तु सदा निर्विशेषः स चेत्स्यात् स्यातीतस्य बुद्धेः सरणिमिह नैः कापरिच्छेदवाते” त्यादि । तत्र । यद्गतन्यायैस्सूत्रनिबद्धैर्यद्वाक्यार्थो निर्णयते तस्यैवोदाहरणत्वयोग्यतया परीक्ष्येति वाक्यस्यातथात्वेनानुदाहरणत्वात् । न ह्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रे परीक्ष्येति वाक्यगततद्वाक्यार्थो निर्णयकन्यायनिबंधनमस्ति । नवाऽत्र सूत्रे स्थित्वा सर्वतीर्थकरैरेतद्वाक्यार्थो निर्णयते । यदपि क्लेशेनास्य वाक्यस्य जिज्ञासासूत्रेणैकार्थताव्युत्पादोदाहरणत्वकथनंतदपि न । साक्षाजिज्ञासापदद्युपेतस्यैवोदाहरणत्वसंभवे क्लेशायोगात् । समानार्थत्वमात्रेणोदाहरणत्वायोगाच्च । निर्णयार्थकस्यैवोदाहरणत्वात् । पूर्वं पक्षोप्ययुक्तः । अयमासात्रह्येत्यादौ ब्रह्मत्वं यादृशतादृशं निरंकुशं वा । नाद्यः । ब्रह्मैक्यासिद्धेः । न द्वितीयः । प्रत्यक्षवाधात् । नहि मायावादिमत इव प्रत्यक्षमतत्वावेदकमिति पूर्वपक्षिणो मतं । तस्य बलवत्त्वेन ध्यायतीवेत्यादेरन्यार्थवर्णनात् । अयमासेत्यभेदवाक्यं पश्यतः पूर्वपक्षिणस्तद्भेदावेदकवाक्यादान्ध्यायुक्तत्वेन सर्वसामंजस्यायं चंद्रिकोक्तदिशाऽद्वैतिरीत्युक्तस्यैवानुसरणीयत्वाच्च । किंच जीवस्याहं धीसिद्धत्वेऽपि देहादिविविक्तत्वादिना संदिग्धत्वात्तेन रूपेण जिज्ञासासंभवेन शास्त्रानारंभासिद्धेऽर्थः । अन्यथा त्वन्मतेऽप्यग्रे जीवविचारो न स्यात् ।

थ शब्दादिना सूचितस्य च तत्र हेतुत्वसंभवे तद्विपरीतायाः सिद्धे व्युत्पत्तेस्तत्र हेतुत्वायोगात् ।

गु० तायां । संभवे वक्ष्यमाणरीत्येति शेषः ॥ तद्विपरीताया इति ॥ तन्मते अतश्शब्देन कर्मविचारस्यैव ब्रह्मविचारं प्रति हेतुताया उक्तत्वेन सिद्धे व्युत्पत्तेर्हेतुत्वस्याप्र

प्र० यदप्यस्तुवेत्यादिनाचिन्मात्रैक्यमंगीकृत्यायमासेत्यादिवाक्यावोध्यत्ववर्णनंतद्वयचारः । तस्यतादृशागमवाक्यविनांगीकारायोगेनागमेन तदप्रतिपादनोक्तैर्व्याहृतत्वात् । यापिब्रह्मणोजीवान्यत्वमुपेत्यथावत्तस्यापरिच्छेद्यलोक्तिः साप्ययुक्ता । सूत्रेतस्यासमाधानात् । ब्रह्मणः साकल्येनापरिच्छेद्यत्वादिरूपमहामहिमत्वबोधकवचनसहस्रबलेनागत्यातस्यथायोग्यमेकदेशपरिज्ञानस्यैवमुक्तिहेतुत्वस्यकल्प्यत्वात् । सिद्धांतोप्ययुक्तः । लवुक्तसंदेहोपपादकन्यायस्यसूत्रेकेनापिपदेनाप्राप्तेरित्याद्युहं । ननुटीकाव्याख्याप्रवृत्तस्यादोवैक्यपरमतनिरासेनेत्यतस्तदुपयोगं दर्शयिष्यामवतारयति ॥ तदेवमित्यादिना ॥ अदिसूत्रस्येतिपदं हि त्वाद्दंशद्वयप्रतीकग्रहणं तुमतांतरीयाधिकरणमयुक्तमितिप्रथमकर्तुर्दुहयमितिज्ञापनाय । अस्यसूत्रस्यसमन्वयाद्यशेषविचारहेतुत्वात्कथमध्यायाद्यसंगतिरित्याक्षिप्यसंगतिशब्दस्यार्थद्वयमभिप्रेत्य

३।१६

तदेवमतांतरीयमधिकरणमयुक्तमितिहृदिनिधायस्वमेतनाधिकरणमारचयति ॥ तत्रेदमित्यादिना ॥ अध्यायपादं संगतिसिद्धति ॥ यद्यप्येतदधिकरणाभावे शास्त्रस्येवतदेकदेशयोरध्यायपादयोरप्यारंभासंभवः तथापिसिद्धेशास्त्वारंभेपुनरध्यायाद्यारंभाक्षेपस्यानेनासमाधानाच्छास्त्रेणैव

गु० तिपादनादितिभावः । टीकाव्याख्यानंप्रतिज्ञायपरमतखंडनकथंनसंगतमित्यतस्तस्योपयोगमाह ॥ तदेवमिति ॥ हृदिनिधायेति ॥ अन्यथासंगत्यादीत्येव वक्तव्यतथाद्दंसंगत्यादीतिनब्रूयादितिभावः ॥ तथापिसिद्धेशास्त्वारंभइत्यादि ॥ अत्रब्रह्मजिज्ञासायाः कर्तव्यतासमर्थनादतिशास्त्रादिसंगतिरितिपूर्वटीकास्थेन ब्रह्मजिज्ञासाशब्देनोक्तस्यविचारस्याकारद्वयमस्ति प्रारिप्सतशास्त्रेवर्तिष्यमाणत्वेनविचारकर्तव्यतासाधकाद्यसूत्रसोपक्षत्वंतद्विजिज्ञासत्वेतिब्रह्मविचारविधायकत्वा

प्र० समाधत्ते ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ औपोद्धातिकीति ॥ अनेनटीकायांशास्त्रसंगतिरित्यस्यशास्त्रेणौपोद्धातिकीत्यर्थः उक्तः । ननुविचारकर्तव्यतासमर्थेननशास्त्रारंभसिद्धावपिसमन्वयाध्यायोनारंभणीयइतिशंकायाः जीवभेदकगुणपूर्तिवाचिब्रह्मशब्देनसमाधानमस्ति । अन्यथागुणपूर्त्यर्थकसमन्वनारंभः स्यात् । तथाचकथमध्यायासंगतिरितिचेन्न । तथासत्युक्तरीत्याऽविरोधाध्यायारंभप्रयोजकत्वस्यापिसत्त्वेनततोव्यावृत्तस्याद्याध्यायेनसंगत्यंतरस्याभावात्पादचतुष्टयद्वारैवाध्यायचतुष्टयारंभप्रयोजकत्वेनतदालोक्यशास्त्रारंभप्रयोजकत्वादस्यचनशास्त्रसंगत्यतिरिक्ताध्यायसंगतिरस्तीतिसुधानुसारेणसंगतिपदमन्यथाव्याचष्टे ॥ यद्वेति ॥ न्यायेति ॥ अधिकारिप्रयोजनविषयसत्त्वरूपन्यायव्युत्पादकत्वादित्यर्थः ॥ यथोक्तमिति ॥ सुधायामाद्यस्यतृतीयोपादेउक्तमित्यर्थः । अत्रांतर्भावसंगतिष्टीकाभिमतैलत्रोपष्टम्भक

नताभ्यामौपोद्धातिकीसंगतिरित्यर्थः । यद्वा यथातद्विज्ञासस्वेत्यादिब्रह्मविचारविधायकवाक्यार्थनिर्णायकन्यायव्युत्पादकत्वाद्ब्रह्मविचाररूपेणशास्त्रेणांतर्भावलक्षणासंगतिः नतथाध्यायपादाभ्यां समन्वयतद्विशेषाप्रतिपादकत्वादित्यर्थः । यथोक्तं । संगतिस्तावद्विविधा । अंतर्भावलक्षणा

गु० क्यार्थनिर्णायकतयाब्रह्मविचारत्वंचेति । अत्राद्याकारविवक्षायांटीकास्थः संगतिशब्दोपाद्धातपरः । “अन्यथाशास्त्रस्यानारंभणीयत्वप्रसंगा”दितिटीकाप्युपोद्धातोपपादिका । द्वितीयाकारविवक्षायांतुसंगतिशब्दोतर्भावपरः । अन्यथेत्यादिटीकाप्यधिकरणप्रयोजनोक्तिपरा । तत्राद्यपक्षविवक्षयाशास्त्रेणनताभ्यामौपोद्धातिकीसंगतिरित्युक्तं । द्वितीयपक्षविवक्षयातुयथाशास्त्रेणांतर्भावलक्षणासंगतिर्नतथाध्यायपादाभ्यामित्युक्तमितिध्येयं ॥ यथोक्तमिति ॥ आद्यस्यतृतीये“अधिकार

प्र० माह ॥ अतएवोक्तमिति ॥ अतएवास्येति ॥ जिज्ञासाविधायकवाक्यार्थनिर्णायकन्यायव्युत्पादकत्वादेवेत्यर्थः । टीकास्थतुशब्द-
सूचितं परमतदूषणं व्यनक्ति ॥ एतेनेति ॥ औपौद्घातिकीसंगतिर्नैत्यर्थक्येनेत्यर्थः । एतच्छब्दार्थव्यनक्ति ॥ द्वितीयाध्यायत-
इति ॥ एतेनैवेति ॥ औपौद्घातिकीअतर्मावलक्षणावासंगतिर्नैत्यर्थक्येनेत्यर्थः ॥ स्वार्थइति ॥ श्रोतव्यादिवाक्यस्य ब्रह्मज्ञानायावेदंत-
विचारः कर्तव्यइति विचारकर्तव्यत्वरूपस्वार्थप्रतिपादकत्वरूपसमन्वयस्येत्यर्थः । स्वार्थसमन्वयेन समन्वयाध्यायासंगतिरिति पक्षमतिप्रसंगेन दू-

आनंतयर्थक्षणाचेति । अतएवोक्तमुध्यायां “अतएवास्यसूत्रस्यनशास्त्रबहिर्भाव” इति । एते नप्रथमसूत्रस्यसमन्वयाद्यशेषविचारहेतुत्वाच्छास्त्रप्रथमाध्यायप्रथमपादसंगतयइतिकल्पतरुं कंनिरस्तं । द्वितीयाध्यायतोव्यावृत्तस्यशास्त्रसंगत्यातिरिक्तस्यप्रथमाध्यायादिनासंगतिविशेषस्यानुकर्वेनाध्यायपादपीठत्वमात्रस्यन्याय्यत्वात् । एतेनैव श्रोतव्यादिवाक्यानांस्वार्थसम

गु० श्रुतद्वानि"रित्येतद्वाख्यानावसरेमुधायामुक्तमित्यर्थः ॥ अनन्तर्यलक्षणाच्चेतीति ॥ उपोद्धातदिकन्तुतद्विशेषइतिभावः । अन्तर्भावसंगतेश्चैकाभिमतत्वे उपपन्नकमाह ॥ अतएवेति ॥ अतएवास्येति ॥ तद्विजिज्ञासस्तेतिब्रह्मविचारविधायकवाक्यार्थनिर्णयकतयाब्रह्मविचाररूपत्वादेवत्यर्थः । टीकास्थतु शब्दसूचितपरमतदूषणप्रकटयति ॥ एतन्नेति ॥ औपोद्धातिकीसंगतिर्नैत्यर्थकश्चनेनेत्यर्थः । एतनेत्युक्तंव्यनक्ति ॥ द्वितीयाध्यायतइति ॥ शास्त्रसंगत्यतिरिक्तस्येति ॥ शास्त्रसंगतिरूपैवेयमध्यायादिसंगतिरितिभावः । यद्वेतिव्याख्यानंविवरणमतनिरासार्थमित्याभिप्रेत्यतदनुदूषयति ॥ एतन्नेवेति ॥ स्वार्थइति ॥ श्रुतव्यादिव्याक्यानंप्रब्रह्मज्ञानयवेदांतविचारकर्तव्यतास्यार्थप्रतिपादकत्वरूपमुपमन्वयस्येत्यर्थः । श्रुतव्यादिव्या

प्र० षयित्वा ब्रह्मणि वेदांतसमन्वयस्य निमित्तत्वाद्वितीमंशमपि दूषयति ॥ विचारेति ॥ एवमपि पादसंगतिर्नोक्त्याह ॥ पादेति ॥ आद्याधिकरणस्याध्यायाद्यसंगतिमंगीकृत्या नंदमयाधिकरणमारभ्येतत्सुधाविरुद्धमिति भावेनाक्षिपति ॥ नन्विति ॥ तत्रेति ॥ समन्वयाधिकरणेऽध्यायांतर्भाव रूपसंगतेः सत्त्वादित्यर्थः । नन्वीक्ष्यति अधिकरणे ब्रह्मणोऽवाच्यत्वात्कथं तत्र शास्त्रयोर्नित्यमिति चोद्यमेव निरस्तं । अतएव सू-

न्वयस्य तद्द्वारेण विचार्यमाणे वेदांतवाक्यानामपि ब्रह्मणिसमन्वयस्य च निमित्तत्वादाद्यं सूत्रं समन्वयेन संगतमिति विवरणोक्तं निरस्तं । तत्तद्वाक्यस्य स्वार्थसमन्वयप्रतिपादनमात्रेण समन्वयाध्यायसंगतौ तृतीयाध्यायादेरपि समन्वयसंगतिप्रसंगात् । विचारकर्तव्यताप्रतिपादनेन ब्रह्मणिसमन्वयनिमित्तत्वस्यैवाविरोधादिनिमित्तत्वस्यापि सत्त्वेन द्वितीयादितो व्यावृत्तस्य प्रथमेन संगतिविशेषस्यासिद्धेश्च । पादसंगत्यनुक्तेश्च । ननु तथाप्यानंदमयाधिकरणमारभ्येतिकथं । समन्वयसूत्रे साक्षात्समन्वयोक्तेः “समन्वयसूत्रेणाध्यायशेषस्य प्रपंच्यप्रपंचकभावसंगति” रिति सुधाग्रंथाच्च तत्राध्यायसंगतेः सत्त्वात् ।

गु० क्यानं स्वार्थसमन्वयेन समन्वयाध्यायसंगतिपक्षं तावन्निराकरोति ॥ तत्तद्वाक्यस्येति ॥ ब्रह्मणि वेदांतसमन्वयस्य निमित्तत्वादित्युक्तमप्यंशं निरस्यति ॥ विचारेति ॥ अविरोधादिनिमित्तत्वस्यापीति । विचारकर्तव्यताया असमर्थेन अविरोधाध्यायस्याप्यप्रवृत्तेरिति भावः । ननु मास्तु द्वितीयादिव्यावृत्तसंगतिलाभः । तत्साधारण्येनैव प्रथमाध्यायसंगतिरस्ति त्वत्यत आह ॥ पादेति ॥ तथासत्यविशेषात्कल्पतरुवत्पादसंगतेरपि वक्तव्यतामानमभिधायान्ना एव विशेषतो वचने करणाभावाद् द्वितीयादिव्यावृत्तसंगत्यभिप्रायेवाच्ये उक्तदोषतादवस्थ्यमिति भावः । “अध्यायपादसंगतिस्त्वनंदमयाधिकरणमारभ्यैव गवेषणीये” त्यानंदमयाधिकरणप्राक्तनानामधिकरणानामध्यायाद्यसंगतिवर्णनं सुधाविरुद्धत्वाद् अनुपपन्नमित्याक्षिपति ॥ नन्विति ॥ तत्रेति ॥ समन्वयसूत्र इत्यर्थः ॥ तस्याइति ॥ अध्यायांतर्भावरूपसंगतेरि-

प्र० त्रेअशब्दमव्यन्येवोक्तमित्याशङ्क्यनिरस्यति ॥ नचेति ॥ कारणत्वादिनेतिप्रकारेणशश्लज्यप्रमाणोचरत्वेत्यर्थः ॥ तदभावइति ॥ शब्दगोचरत्वाभावइत्यर्थः ॥ शास्त्रयोर्नित्वइति ॥ शास्त्रजन्यप्रभावविषयत्वेसाध्येसमन्वयादित्यनेनोपक्रमोपक्रममात्रादिप्रमाणकशक्तितात्पर्यलक्षणसंबन्धादितिसिद्धवदुपन्यस्तइत्यर्थः । इदंतुमुद्योक्तमूत्रार्थमभिप्रेत्येतिध्येयं । प्रपंच्यप्रपंचकभावकथनमुधावाक्यतुहेतु

ईक्ष्यधिकरणेसमन्वयासाधारणेहेतुवाच्यत्वसमर्थनेनतस्मिन्नपितस्याःसत्त्वात् । नचेक्षतौवचनवृत्त्याजगत्कारणत्वादिनाशास्त्रैकजन्यप्रमाणोचरत्वरूपशास्त्रयोर्नित्वे अवाच्यत्वरूपंवाधकमेवोद्धृतं नतुसमन्वयेहेतुरुक्त इतिवाच्यं । “तदभावेकृतोन्वय”इत्यनुव्याख्यानेवाच्यत्वस्यसमन्वयेहेतुत्वेनोक्तत्वादिति । उच्यते । वैदिकशब्दानांब्रह्मण्युपक्रमोदिलिङ्गप्रमाणकशक्तितात्पर्यलक्षणःसंबन्धःसमन्वयः । सचनसमन्वयसूत्रव्युत्पाद्यः । तत्रतत्प्रमाणस्यानुक्तेः । किंतुव्युत्पादयिष्यमाणः सशास्त्रयोर्नित्वेहेतुत्वेनसिद्धवदुपन्यस्तः । ईक्षताववाच्यत्व

गु० लर्थः ॥ बाधक्रमेवोद्धृतमिति ॥ सूत्रेअशब्दंनैत्युक्तत्वात् । अन्यथावाच्यमित्यवक्ष्यदितिभावः । तदभावे शब्दगोचरत्वाभावे । तत्र समन्वयसूत्रे । तत्रमाणस्य उपक्रमोदिरूपस्यशक्तितात्पर्यलक्षणसंबन्धप्रमाणस्य । किंवित्यस्यहेतुत्वेनोपन्यस्तइत्युत्तरेणसंबन्धः । कथमसिद्धस्यहेतुत्वेनोपन्यासइत्यतोसिद्धस्यापिसिद्धत्वविवक्षयेतिमावेनोक्तंसिद्धवदिति । अव्युत्पादितस्यकथंसिद्धत्वविवक्षापिथेनतद्विवक्षयाहेतुत्वेनोपन्यासःसंगच्छेत्येतोनव्युत्पादितत्वेमेवतद्विवक्षायांप्रयोजकं किंनमव्युत्पादयिष्यमाणत्वमपि । (तेन)तदिहसमन्वयस्यप्रागव्युत्पादितत्वेपिव्युत्पादयिष्यमाणत्वात्तद्व्युक्तसिद्धत्वविवक्षयाअप्रत्यहत्वाद्युक्ततद्विवक्षयाहेतुत्वेनोपन्यासइत्याशयेनोक्तं ॥ व्युत्पादयिष्यमाणइति ॥ मुधाकौरुक्तःप्रपंच्यप्रपंचकभावोपिसमन्वयसूत्रेहेतुत्वेनोपन्यस्तसमन्वयविवरणाभिप्रायकोदृश्यः

प्र० विवरणाभिप्रायमितिभावः ॥ असंभवाशंकेति ॥ वाच्यत्वंसमन्वयसंभावकमेवोक्तं । नतूपक्रमादिभिःसव्युत्पादितः । नापितत्रोपक्रमदिहेतुर्निरूपितः । तदभावेऽकुतोन्वयइत्यनुव्याख्यानंतु कुतोन्वयसंभावनेत्येवंपरं । अतएवेक्षतौपूर्वपक्षटीकायां “तच्चवाच्यत्वएवसंभवती”तिसंभवशब्दप्रयोगइतिभावः । यद्यप्यध्यायसंगतिरेवपूर्वपक्षिता तथापियथानपादेनसंगतिस्तथाध्यायेनापीतिदृष्टान्ततयाऽध्यायपादाभ्यामितितदुक्तिः । उत्तरप्रस्थानानुरोधोदात्परिहारांतरमाह ॥ यद्वेति ॥ पंचाधिकरणीति ॥ “द्विगो”रितिङीप् । उक्तार्थटीकासंम

प्रयुक्तासमन्वयासंभवाशंकेवनिरस्ता समन्वयस्तुनव्युत्पादितइतिनतयोरध्यायपादाभ्यामंतर्भाविलक्षणासंगतिः । यद्वा आनंदमयाधिकरणमारभ्यसंगतिद्वयं । ततोर्वाक्समन्वयेक्षत्योपादमात्रेणसंगत्यभावः । अन्येषुत्वध्यायेनापीतिसंगत्योरभावःपंचाधिकरणीसाधारणः ।

गु० ॥ असंभवाशंकेति ॥ वाच्यत्वंसमन्वयसंभावकतयैवोक्तं । नतुहेतुत्वेन । तदभावेऽकुतोन्वयइत्यनुव्याख्यानंतु कुतोन्वयसंभावनेत्येवंपरतयायोज्यं । अतएवपूर्वपक्षटीकायां तद्वाच्यत्वएवसंभवतीतिसंभवशब्दप्रयोगइतिध्येयं । ननुईक्षत्यधिकरणेनान्तर्भाविलक्षणसंगत्यभावेऽपिसमन्वयेहेतुभूतवाच्यत्वसाधकत्वादौषोद्धातिकांसंभवेतिरस्येवेतिसंगतिमात्रनिषेधिकाटीकानुपपन्नेत्यरुच्याह ॥ यद्वेति ॥ यद्वा ननुसमन्वयेसाधकानांबाधकाभावानांचाग्रेवचनादत्रचतदभावात्पादविशेषानंतर्भावेऽपिसमन्वयसूत्रेसाक्षात्समन्वयोपयोगितत्प्रतिज्ञायाःकृतत्वात् ईक्षत्यधिकरणेचसाक्षात्साधकवत्तिसिद्धयुपयोगिबाधकोद्धारस्यकृतत्वात्समन्वयाध्यायांतर्भावोक्तव्य एव । नचप्रतिज्ञाबाधकोद्धारयोर्विषयमाणसाधकयुक्तिसापेक्षत्वेनतदनपेक्षसाधकत्वाभावाच्चासमन्वयसाधकांतर्भावइतिवाच्यं । तथासतिएतत्प्रतिज्ञाबाधकोद्धार

प्र० तिमाह ॥ अतएवेति ॥ यतोद्वैतरूपं च स्वधिकरणेष्वतएवेत्यर्थः । यद्यध्यायपादसंगतीति द्विवचनप्रयोगः स्यात्तदापंचस्वधिकरणेषु ते न स्तइति धीस्यात् । संगतिरित्युक्तौ तु ततोर्वाक्त्रिषूभयसंगत्याभावः द्वयोः पादमात्रसंगत्याभाव इति ज्ञातुं शक्यत इति संगतिद्वयसमुदायाभिप्रायेणै कवचनं प्रयुक्तमित्यर्थः । ननु पीठत्वं नामाधारत्वं । न हि पंचाधिकरण्याध्यायपादाधारास्तीत्यतः पीठवत्पीठमिति भावेन तदुपपादयति ॥ पंचाधिकरण्या इति ॥ यद्वा पंचाधिकरण्याध्यायाद्यन्तर्भावितदादौ निवेशेन युक्त इत्याशङ्कानिरासार्थमुच्यते यथ इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ पंचाधिकरण्या इति ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ प्रत्यधिकरणवक्ष्यमाणरीत्या ईक्ष्यस्यधिकरणस्यादिभागे वक्ष्यमाणरीत्या वा युक्तक्रमत्वादित्यर्थः ।

चंद्रिका.

प्र. प्र.

१।१

अतएवाध्यायपादसंगतिरिति समुदायैकवचनं प्रयुक्तमिति ॥ अध्यायपादपीठत्वादिति ॥ पंचाधिकरण्याः समन्वयविशेषाप्रतिपादकत्वादध्यायाद्यन्तर्भावासंभवेपि विचारकर्तव्यतायाः प्रथमं प्रतिपाद्यत्वाद्बक्ष्यमाणक्रमेण

गु० नुपजीवनेन वक्ष्यमाणहेतूनामपि समन्वयासाधकत्वेनोत्तरसूत्रसंदर्भस्यापितत्रान्तर्भावापातादित्यरुचेराह ॥ यद्वेति ॥ पंचाधिकरणीति ॥ द्विगोरित्यनेन डोपियस्येति चेत्सकारलोपेपंचाधिकरणीशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । उक्तार्थसटीकाकुरसंमततां दर्शयति ॥ अतएवेति ॥ यतस्ततोर्वाक्त्तनाधिकरणपंचके समन्वयेष्व लोः पादमात्रेण संगत्यभावोऽन्येषु त्रिष्वध्यायेनापीति वैरूप्यं अतएवेत्यर्थः ॥ समुदायैकवचनमिति ॥ अन्यथानाधिकरणश्रुतिसंगतीति वदध्यायपादसंगती इति द्विवचनमेव ब्रूयादिति भावः । नन्वध्यायाद्यनाधारात्वात्पंचाधिकरण्याः कथमध्यायादिपीठत्वमित्यतः पीठवत्पीठमिति गौमाश्रित्य तदुपपादयति ॥ पंचाधिक रण्या इति ॥ उत्तराधिकरणसंगतेः सत्त्वात्कथं तन्निषेध इत्यत आह ॥ पूर्वाधिकरणेति ॥ श्रुतिमूलत्वातिरिक्तेति ॥ इह टीकायां पूर्वाधिकरणतद्विषयवाक्यसे

॥ ३० ॥

त्याशङ्क्यपरमतप्रतिक्षेपस्तत्फलमिति
ययनेनफलवदर्थवबोधभावयेदित्यर्थ
वसानादर्थज्ञानंचविनाविचारंसं
। शिष्यमनस्समाधानायाधिकरण
इःपूर्वशब्दार्थः । आदिपदाद्भाष्ये ।

मन्वयाध्यायस्य तदा
धिकरणतद्विषयवाक्या
तैर्विशेषतश्चसंदिह्यमानै
तेमूलत्वातिरिक्तायाःश्रु
श्चसिद्धांतश्चविविच्यते ।

मादेरविवेचनेनप्रसक्तान्यूनत्वशंकातन्निमि
हबीजपूर्वस्येतिवचनविषयादिपंचक्रांतगतं
तेविषयादिपंचकाभावादितिप्रतिज्ञातविप

प्र० ननु व्याख्याप्रवृत्तस्य किमनेत्यत आह ॥ उपन्यासेति ॥ तत्र हेतुमाह ॥ पूर्वपक्षेति ॥ अत्रेति ॥ एतदधिकरण इत्यर्थः । शास्त्रमित्येतं विषयः । अत्र सर्वत्र पूर्वोक्ता पूर्वपक्षकोटिः । पश्चात्तानी सिद्धांतकोटिरित्यवसेयं । यद्यपि टीकायां जिज्ञासा विषय इत्येवोक्तं ननु शास्त्रमिति तथापि मुधायां किमिदमारंभणीयं न वेति शास्त्रविषयतया स्वीकृत्य तादर्थ्येन जिज्ञासाकर्तव्या न वेत्युक्तत्वा टीकायामपि प्रारम्भिततयाचित्तसंगत शास्त्रे प्रवर्तनीयेत्यनेन प्रथमतः शास्त्रा एव कर्तव्यत्वादिकोटिर्कसिद्धस्य सूचितत्वात् पूर्वपक्षोपसंहारे चातो न ब्रह्मा जिज्ञासाकर्तव्येति नैतच्छास्त्रमारंभणीयमिति जिज्ञासाया अकर्तव्यत्वस्य शास्त्रानारंभहेतुत्वोक्त्या शास्त्रानारंभोपसंहारश्चैव मुक्तं । जिज्ञासायाः साक्षाद्विषयत्वोक्तिस्तु टीकायां सूत्रेन

उपन्यासमुखेनैव टीकार्थोपनिरूप्यते । पूर्वपक्षादिमेयानामविक्षिप्तत्वसिद्धये ॥ अत्र वेदार्थनिर्णायकन्यायग्रन्थनात्मकमिदं शास्त्रमनारंभणीयमुतारंभणीयमिति चिन्ता ।

गु० याद्यभावोपपादनावसरे अत्रापि च समन्वयाधिकरणपरमतनिरासावसरे प्रयोजनाभावप्रतिपादनं तत्तु प्रयोजनस्य विषयादिपंचकांतभाव इत्येकदेशिमतमाश्रित्य कृतं । अतएव तत्र चूडामण्यादिषु उक्तरूपमेकदेशिमतं प्रयोजनस्याधिकरणफलतया तद्गत्वा भावादित्युक्त्या प्रदूष्य संदेहबीजं पंचकांतगतमिति मुख्यमतमुपन्यस्तमिति द्रष्टव्यं । टीकादावित्यादिपदेन भाष्यपरिग्रहः । उपन्यासमुखेनैव टीकार्थस्य कथने हेतुमाह ॥ पूर्वपक्षेति ॥ एवं टीकोक्ता संगतिः समर्थिता । अधुना नैतच्छास्त्रमारंभणीयमिति पूर्वपक्षोपसंहारटीकासूचितां सुधायां किमिदं शास्त्रमारंभणीयं न वेति कठोक्ता मूलचिन्तामाह ॥ अत्राधिकरणे वेदार्थनिर्णायकेत्यादि ॥ वेदत्वोपहितः सर्वोपीह विचार्यः । नतु परमतद्वयोपनिषद्भागवतेति भावेन वेदार्थेत्युक्तं । यद्यप्ययं संशयो न परस्य मविर्तुं युक्तः परेण शास्त्रस्याद्याप्यनुपलब्धेः । अनुपलब्धे च धर्मिणि संशया नुदयात् । नापि सूत्रकर्तुः । तस्याविशेषनिर्णयात् । अन्यथानिर्णायकसूत्रप्रणयनानुपपत्तेः । तथापि शास्त्रनिष्पत्त्यनंतरं यदीदं शास्त्रांगेणोपलभ्येत तदा विशेषस्य स्मृतिम

प्र० स्याएवग्रान्येनोपादानात् । सूत्रेचश्रुत्यनुसारौत्सवोपात्ता । भाष्येचतस्याएवकर्तव्यत्वसमर्थनाच्चेति । इदं ग्राह्यमित्यतयाचित्तसंगतं । वेदार्थेत्यादितुवक्ष्यमाणानिर्विषयत्वरूपहेतुविशदीकरणायेतिध्येयं । पूर्वपक्षादिप्रमेयस्यनिष्कृष्टतयाहृद्यारोहायतदर्थचिन्ताआह ॥ तदर्थमिति ॥ यद्यप्ययंसंदेहोन्नथकर्तुः । सर्वज्ञत्वात्तस्य । नापिपरस्य । शास्त्रस्यैवानाकलनात् । तथापिशास्त्रनिवृत्त्यनंतरंतद्वृद्धापरःसंदिहीतेतितदीयसंदेहप्रदर्शनमेतदितिमुधायामेवोक्तं । विचारविधेः तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिविधेरित्यर्थः । विषयादीत्यादिपदेनफलाधिकारसंबंधाग्राह्याः ॥ विषयभूतंब्रह्मेति ॥ विचारविधौब्रह्मपदश्रवणान्निर्धारणोक्तिः । पूर्वपूर्वकोटिद्वयंप्रत्युत्तरोत्तरकोटिद्वयस्यहेतुत्वमाह ॥ यदीति ॥ ननुतदर्थविषयभूतंब्रह्मेत्यत्र तदर्थप्रयोजनभूतोमोक्षश्चकिर्मसाध्यउतज्ञानसाध्यः । यदिकर्मसाध्यस्तदाज्ञानहेतुविचारोक्तव्यः । यदिज्ञानसाध्यस्तदाविचारःकर्तव्यइति सापि कुतो नोपदर्शितेतिचेत् विषयचिंतोत्तयवसोक्तप्रायेतिवास्पष्टत्वाद्वा विधैवत्वित्यादावग्रेतद्विचारस्यसेत्स्यमानत्वा

तदर्थन्यायानुसंधानरूपविचारोक्तव्यउतकर्तव्यइति । तदर्थविचारविधेर्विषयादिकंकनसंभवत्युतसंभवतीति । तदर्थविषयभूतंब्रह्मकिंप्रत्यगर्थभूतजीवएवउततदन्यदिति । यदिब्रह्मप्रत्यगर्थएवतदातस्यनिश्चितत्वेनविषयाद्यसंभवाच्छास्त्रमनारंभणीयमितिपूर्वपक्षेफलभावः । यदितुब्रह्मप्रत्यगर्थानदन्यत्तदाप्रत्यगर्थस्यजीवस्यनिश्चितत्वेपिब्रह्मणोविषयत्वसंभवाच्छास्त्रमारंभणीयमिति सिद्धांतेफलफलभावः ।

गु० ताएवंसंदिह्येतेतिसूत्रकर्तुर्वेस्वस्मिन्परकीयसंशयाहरोपपत्तेरित्यन्यत्रवित्तरः । उपक्रमेटीकोक्तातुतदर्थचिन्तेत्याह ॥ तदर्थमिति ॥ संदेहटीकास्थोजिज्ञासाशब्दोभामतीमतइयनेच्छापरः । किंतुविचारपरइतिदर्शयितुंविचारपदं । विचारोपिविवरणमतइवनश्रवणंकिंतुमननमित्याशयेनोक्तं ॥ न्यायानुसंधानरूपेति ॥

प्र० द्वा सानोक्ता । यद्वा यथाकर्मसाध्यत्वेविचारोव्यर्थः तथा ज्ञानसाध्यत्वेपि वक्ष्यमाणरीत्याज्ञानस्यपितदभावात्सानोक्तेति । वस्तुतस्तु ब्रह्मपदं व्यावर्त्य पूर्वपक्षेऽतः पदव्यावृत्त्यौपयिकत्वात्सानवाच्यैवेति । पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरफलत्वं व्यञ्जयन् पूर्वपक्षटोकां विवरितुमाह ॥ पूर्वपक्षस्त्विति ॥ निर्विषयत्वादीति ॥ विषयप्रयोजनाधिकारिसंबन्धश्च न्यत्वरूपेभ्यष्टीकोक्तेभ्यश्चतुर्भ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः । तत्राद्ये हेतुमुपपादयितुं विषयभूतं ब्रह्म जीवाद्भिन्नमभिन्नवेति विकल्पौ हृदि कृत्वा च निरस्यति ॥ तत्रेति ॥ मानाभावमुपपादयितुं प्रत्यक्षानुमानयोस्तत्राप्रवृत्तेः प्रवर्तमानो वेदश्च कर्म

एवमुत्तरत्रापि फलफलिभाव ऊह्यः । यत्र त्वस्य दृष्टान्नवक्ष्यते । पूर्वपक्षस्तु । नशास्त्रमारंभणीयं । न्यायानुसंधानात्मकविचाररूपजिज्ञासाया एवाकर्तव्यत्वात् । तदकर्तव्यत्वं च निर्विषयत्वादि हेतुभ्यः । तत्र तावद्विषयत्वेनाभिमतं ब्रह्म न जीवचैतन्याद्भिन्नं मानाभावात् ।

गु० टीकायां पूर्वोक्तिर्निर्दिष्टत्वात्कर्तव्यत्वं पूर्वपक्षइति मंदांशकानिरस्यति ॥ नकर्तव्य उत कर्तव्य इति ॥ पूर्वपक्षस्त्वित्यनेन नकर्तव्येति पूर्वपक्षइति वाक्यं पूर्वपक्षस्तु न कर्तव्येतीत्योक्तिर्भवति । टीकोक्तमधिकार्यादिचतुष्टयशून्यत्वं न समुदितं हेतुः एकैकस्याव्यभिचारात् । किंतु प्रत्येकमित्याह ॥ हेतुभ्य इति ॥ अधिकारिणः प्राधान्येपि निरधिकारिकत्वादेर्निर्विषयत्वाधीनत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् पूर्वपक्षन्यायविवरणोक्तत्वाच्च निर्विषयत्वादीत्युक्तं । सूत्रे प्रथममशब्दो नोपधिका रस्य सूचनादौ कायामधिकार्यादीत्यधिकारिणः प्रथमं ग्रहणमिति गुरवः । न तावद्ब्रह्मविषयइति टीकायां ब्रह्मा ब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मतत्वावन्न विषयइत्यर्थो भाति न चासावुपपद्यते उत्तरत्रा ब्रह्मणो विषयत्वा निरासादित्यत आह ॥ तत्र तावदिति ॥ तत्र विषयप्रयोजनयोर्मध्ये विषयस्तावन्न युक्त इत्येव टीकार्थः । ब्रह्मशब्दस्तु ब्रह्मण एव विषयत्वेनाभिमतत्वादिति भावः । जीवव्यतिरिक्ते श्रमाभावादिन्ययविवरणोक्तहेतुसाधनाय टीकोक्तः प्रमाणभावो भिन्नः प्रत्यक्षानुमानयोस्तत्राप्रवृत्तावपि मीमांस्यस्य वेदस्यैव प्र

प्र० कांडोब्रह्मकाण्डइतिद्विविधइतिहृदिनिधायानिराह ॥ कर्मकांडस्येति ॥ द्वितीयेत्वाह ॥ वेदांतैरिति ॥ अद्वैतिरीत्येति प्रतिपादनाच्छेद्यांक्तं । अनेन“प्रमाणाभावेन”त्यादिटीकाविवृता । यद्यप्यत्रकृत्स्नस्यापिवेदस्यकार्यपरत्वान्नाजीवातिरिक्तब्रह्मणिमानमित्यपिवक्तुंशक्यं । सुधायांतथैवोक्तः । तथापिसौत्रब्रह्मपदेनजीवमेदकपरेणव्यावर्त्यपूर्वपक्षस्यावश्यकतयैवमुक्तं । सुधायांतथाप्रवृत्तेर्गतिर्वक्ष्यते । ननूपक्रमादिभिर्वेदांतानामखंडप्रत्यासपरत्वसमर्थनपरस्यकस्यचिच्छास्त्रस्यानंगीकारेतत्सिद्धिरेव न स्यात् । तदंगीकारे तु तादृशशस्त्रमंगीकृत्यविषयाभावेन पुनस्तस्यानारंभणीयत्वेन पूर्वपक्षोव्याहृतइति चेत् मैवं तादृशशस्त्रानंगीकारेपिवेदांतानामुपक्रममादिभिर्वस्तुत आपाततो जातांजीवचैतन्यमात्रपरत्व

कर्मकांडस्यकर्मपरत्वात् । वेदांतैश्चोपक्रमादिभिरद्वैतिरीत्याऽखंडप्रत्य
गात्ममात्रप्रत्यायनात् । तस्यचाहमितिस्वप्रकाशतथाभासमानत्वात् ।

गु० माणत्वसंभवादित्यतवेदोपिकिंकर्मकांडरूपोवातत्रप्रमाणमुतब्रह्मकांडरूपोवेतिविकल्पमनसिनिधायक्रमेणदूषयति ॥ कर्मकांडस्येत्यादिना ॥ कथंभूयसांवाक्यानांनिर्देशैषैकात्मबोधकत्वंसंगच्छतइत्यतउक्तं ॥ अद्वैतिरीत्येति ॥ युक्तयसहमपिपरैःसिद्धांतितत्वादस्माभिःपूर्वपक्षितं । नहिपरेषांसिद्धांतोऽस्त्यपूर्वपक्षत्वमपिनर्हतीत्यर्थः । जीवस्यचेतिटीकायांजीवशब्देनतद्वाच्यविशिष्टपरः तस्यास्वप्रकाशत्वात् किंतुतल्लक्ष्यचिन्मात्रपरइतिदर्शयितुंश्रुतात्ममात्रपरमशकस्तस्येति तच्छब्दः । टीकायामसंदिग्धत्वादितिहेतुब्रह्मजीवाभिन्नमितिद्वितीयपक्षसिद्धवत्करणैवोक्तः विपर्यस्तत्वादिविरोधिसासमानत्वस्योपलक्षकश्चेतिदर्शयितुंद्वितीयपक्षदूषणपरजीवस्येतियाटीकातद्वाच्यानरूपेतस्यचेतिवाक्यएवभासमानत्वादित्युक्तं । ननुटीकोक्तंयुद्धचितःप्रकाशमानत्वमयुक्तं । तस्याःस्वप्रकाशत्वेभ्यविद्यावृत्तत्वादित्यतआह ॥ अहमितिभासमानत्वादिति ॥ अहमर्थस्यचिदचित्संवलनात्मकत्वात्तद्धानेचिदपिमाति । अन्यथातदधीनमचितोपिभाननस्यादिति

प्र० प्रतीतिमुपलपूर्वपक्षसंभवेनव्याधाताप्रसक्तेः । जीवस्यचेत्यादौर्थस्तस्यचेति । प्रत्यगात्मनइत्यर्थः । तथाचासंदिग्धत्वाद्वाशास्त्रवेद्यतेति भावः । एतेनाभिन्नमितिद्वितीयोनिरस्तः । ननुतस्यमानेपिततोन्यदेवजडवेद्यस्यादित्यतआह ॥ अन्यस्यचेति ॥ अन्यथाशास्त्रस्यातत्त्वावेदकत्वेनाप्रामाण्यस्यादितिभावः । यत्त्वहमित्यात्मनिभासमानेपिवेदांतवेद्यशुद्धंनभातीतिमूलप्रलपनं तन्न । अहंप्रत्ययेशुद्धोन्नमभातीतिकोर्थइत्यादिनाभासतीमतनिरासप्रस्तावएवास्थानिरासात् । यदपिस्वप्रकाशस्याप्यविद्यावशाद्वाभानमिति यच्चस्वप्रकाशत्वात्स्फुरतीत्यादिचोद्यं तदपितत्रोक्तरीत्येवनिरसनीयं । अतएवास्यापूर्वप्रपंचः । एतेनाक्षस्यबलवत्त्वात्तद्धाधितावेदाता नाखडचेतन्यवेद्यितुमलमितिनिरस्तं । अद्वैतिरीत्येतुक्तत्वात्तन्मतेतस्यदुर्बलत्वात् । यत्तुसिद्धांतिमतेब्रह्मतर्कस्यमीमांसांगत्वात्तत्रचाक्षप्राबल्यंसिद्धमितिमूलप्रलपनंतदप्यनैनवनिरस्तं । अद्वैतिमतेतदभावात्तदाच्छादनेनापिपूर्वपक्षसंभवाच्च । अतएवतत्सिद्धप्रामाण्याच्छादनेनपूर्वपक्षेपेस्फुटः । अत्र यद्यहंधीविरुद्धशुद्धप्रत्यगात्मानंबोधयेयुर्वेदांतास्तार्हिबाधितार्थानविचार्याइत्यपिपूर्वपक्षयितुंशक्यं । अतएवमुधायां“नन्वहंकर्ताभोक्तादोषसंसर्गाचाहंप्रत्ययेप्रकाशते तद्विपरीतस्तु श्रुतिप्रतिपादितःप्रतिपत्तव्येतोजिज्ञासेतिचेदन्तर्हि जरद्वयादिवाक्यवत्पावकशैल्यानुमानवच्चप्रतीतिविरोधेनश्रुतिजिज्ञासयोरभासतापात”इत्युक्तं । तथाचबाधितार्थत्वेननिर्विषयत्वसूपपादं । शुद्धोन्नमभातीतिकोर्थइत्याद्यनुसंधानेनासंदिग्धत्वोपपादनक्लेशोपिनास्ति । अक्षप्राबल्यंचा

अन्यस्यचसत्यस्याभावात् ।

गु० भावः । एतेनअहमिऽत्युत्तरटीका त्रापिहेतुत्वेनयोजितेतिज्ञातव्यं । ननुस्वरूपेणप्रतीयमानोप्यात्माअद्वितीयत्वादिनासंदिग्धोस्तीत्यतआह ॥ अन्यस्यचसत्यस्याभावादिति ॥ अनेनटीकास्यसत्यरूपवस्तुवाचिनोर्थशब्दस्यतात्पर्यमुक्तमितिज्ञेयं । स्वप्रकाशत्वाभावोपिद्वेधा । प्रकाशस्यैवाभावेनपरप्रकाश्यत्वेनवा ।

प्र० नुक्कलितं भवति । तथाप्यद्वैतिरीत्याप्रवृत्तन्यायविवरणानुसारिटीकानुसारेणैवमुक्तं । सुधायास्तुकथमपिनविचारारंभणीयइत्यभिप्रायः । “नचात्मनःस्वप्नकाशत्वेविवदितव्य”मिल्यादिटीकांविवृणोति ॥ आत्मनश्चेति ॥ तार्किकेति ॥ अनेन “नचायमानस” इत्यादिस्तार्किकम तनिरासपरइत्युक्तंभवति । प्राभाकरेयेतत् नचस्वप्नकाशसंविदाश्रयतयेत्यस्यविवरणं । तस्यापीत्यादेरर्थस्तस्यापीति । ज्ञानानंतरान्वेषणेनेति शेषः । कस्यचिदित्यादेर्युक्तिकदन्तर्थाह ॥ कस्यचिदिति ॥ जिज्ञासायामेवेतिशंकाप्रथांविवृणोति ॥ नचेति ॥ नसर्वत्रेति ॥ धर्मिज्ञा

आत्मनश्चास्वप्नकाशत्वेतत्प्रकाशः किं तार्किकरीत्यामानसानुभवेन किंवा प्रा
भाकररीत्यास्वप्नकाशसंविदाश्रयतया । नाद्यः । तस्यापिपरप्रकाशत्वे
नानवस्थानात् । कस्यचिदनुभवस्यस्वप्नकाशत्वेचलाघवादात्मनएवतद
स्तु । नचज्ञानं जिज्ञासितग्राह्यं । जिज्ञासाचनसर्वत्रेतिनानवस्थेतिवाच्यं ।

गु० तत्राद्योऽहमित्यनुभवमितिटीकानुवादरूपेणतत्प्रकाशस्यसिद्धवत्करणेननिरस्तः । द्वितीयदूषणपरानंचायमानसइत्यादिटीकांविकल्पमुखेनव्याख्याति ॥ किंता
र्किकरीत्येत्यादिना ॥ टीकोक्तंज्ञायमानत्वंपरंपरप्रकाशत्वमेव । अन्यथाऽनवस्थायोगादित्याह ॥ परंपरकाशत्ववेनेति ॥ अस्तुआत्मनएवतदिदिटीकायाहे
त्वनुक्तिमांशक्य एवेत्यनेनज्ञानांतरं तस्मिन्स्वप्नकाशत्वेचेतिकल्पनात्कृतेआत्मनिस्वप्नकाशत्वमात्रकल्पनलघ्वितिहेतुः सूचितइत्याह ॥ लाघवादिमिति ॥ जिज्ञा
सायामेवेतिटीकोक्ताशंकानयुक्ता । जिज्ञासायाअपिसर्वत्रिकेत्वेऽनवस्थातादवस्थ्यादित्याशंक्य एवेत्यनेनतस्याअसर्वत्रिकत्वंसूचितमित्याह ॥ जिज्ञासाचनस

प्र० नाद्यभावादिनेतिभावः । अनुभवविरोधादितिहेतुवाक्यंविधृणोति ॥ ज्ञानस्येति ॥ घटज्ञानानंतरंघटज्ञानस्यासीतीच्छायाअभावेपिघटमहंजानामीत्यनुभवादित्यर्थः । अनुभवेविविदमानंप्रतिबाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ जिज्ञासितग्राह्यत्वइत्यर्थः । जिज्ञासाहिज्ञानेच्छा सायद्विषयिणीतज्ज्ञानसाध्या । धर्मिज्ञानसाध्यत्वात्तस्याः । धर्मिचेहज्ञानमेव । तथाचधर्मिभूतज्ञानस्यज्ञानेसतिजिज्ञासा तच्चज्ञानंजिज्ञासापूर्वसाचज्ञानपूर्ववैतिपूर्वपूर्वजिज्ञासाज्ञानव्यक्तिपरंपरयात्वदुभिसतजिज्ञासितग्राह्यत्वमपिनस्यादितिमूलक्षतेरनवस्थेत्यर्थः । ज्ञानसाध्यत्वानुभवादित्युक्त्याऽनवस्थानिरासायज्ञानपूर्वकत्वानंगीकारेनुभवविरोधादित्यपिटीकागतहेतुवाक्यार्थउक्तोभवति । अर्थांतरमपिवक्तुमुक्तदोषपरिहारायशक्यमुदृक्यति ॥ नचेति ॥ नज्ञानधर्मिकेति ॥ तथाचनज्ञानजिज्ञासाव्यक्तिपरंपरयानवस्थेतिभावः । आत्मादिधर्मिकजिज्ञासायाश्चात्मा

ज्ञानस्यसुखदुःखादिवज्जिज्ञासाभावेप्यनुभवात् । अन्यथाजिज्ञासायाःज्ञानाख्यधर्मिज्ञानसाध्यत्वानुभवादनवस्थास्यात् । नच जिज्ञासानज्ञानधर्मिका किंतु अहंज्ञानीनवाघटोज्ञातो नवेत्यात्मादिधर्मिकैवेतिवाच्यं ।

गु० वेत्तेति ॥ ज्ञानस्यसुखदुःखादिवदित्यादि ॥ अत्रजिज्ञासाभावेप्यनुभवादित्यनेन अनुभवविरोधादिति टीका जिज्ञासाभावेपिज्ञानानुभवविरोधादिति धर्मिज्ञानसाध्यत्वानुभववादित्यनेन जिज्ञासायाधर्मिज्ञानसाध्यत्वानुभवविरोधादिति तादृशजिज्ञासायाअननुभववादित्यनेन अहंज्ञानीनवेत्यादिजिज्ञासाभावानुभवविरोधादितिग्राह्याख्याताभवति । अनवस्थास्यादित्यनेनत्वनुभवांतरान्वेषणेनवस्थानादितिपूर्वटीकातो नवस्थानादित्यस्यानुभवविरोधादित्यत्रानुषंगोदर्शितइतिज्ञातव्यं ॥ अन्यथेति ॥ ज्ञानस्यजिज्ञासितग्राह्यत्वेज्ञानरूपधर्मिणोज्ञानेनज्ञानविषयकजिज्ञासा तस्यांचसत्याधर्मिभूतज्ञानस्यज्ञानं अत्रव्यक्तिद्वयांगीकारेअन्योन्याश्रयः । त्रयांगीकृतौचक्रकं । परंपरांगीकारेअनवस्थेतिद्वयं ॥ नचजिज्ञासानज्ञानधर्मिकेति ॥ यद्यप्यत्रापिविशेषणीभूतज्ञानस्यज्ञानमावश्यकं । विशिष्ट

प्र० दिज्ञानपूर्वकत्वेऽप्यासादिज्ञानस्य जिज्ञासा पूर्वकत्वाभावाद्भानवस्था । ज्ञानवत्तस्य जिज्ञासितग्राह्यत्वाभावादिति भावः । अत्रयद्यपि अहंज्ञानी ति जिज्ञासे घटो ज्ञात इति जिज्ञासे इत्येवास्मादिधर्मिक जिज्ञासाभिनयो युक्तः । ननु संशयाभिनयः । तथापि यद्धर्मिकः संशयस्तद्धर्मिकैव जिज्ञासायुक्ते तियुक्तिमूचयितुं संशयप्रदर्शनमित्यदोषः । नवेतीयनंतरं संशयवज्जिज्ञासापि आसादिधर्मिकैवेति योज्यं ॥ अननुभवादिति ॥ अनेन इत्थनानुभवः कित्वन्यथैवेत्येवमुक्तानुभवविरोध इति टीकार्थ उक्तो भवति । नहीति वाक्यस्य प्रकृतोपयोगदर्शनाच्छंकापूर्वतद्वाक्यविवृणोति ॥ नन्विति ॥ न च स्वप्रकाशेऽपि विवृणोति ॥ औत्तरिकेऽपि विवृणोति ॥ सुषुप्ताविति ॥ ज्ञानाभावादिति ॥

तादृश जिज्ञासाया अननुभवात् । ननु न ज्ञानमात्रमजिज्ञासितग्राह्यं येनानवस्था नापि जिज्ञासितग्राह्यं येनानुभवविरोधः । किंतु किंचिज्ज्ञानं कदापि न ज्ञायत एवेति न कोपि दोष इति चेन्न । कदाप्यज्ञायमानज्ञानस्यासत्त्वापातात् । न द्वितीयः । सुषुप्तावात्मातिरिक्तज्ञानाभावादात्मानुभवाभावेनैतावतं कालं सुखं सुप्तोऽसीत्यौत्तरिकानुस्मृत्यनुपपत्तेः ।

गु० ज्ञाने विशेषज्ञानहेतुतायाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राप्तत्वात् । तच्च ज्ञानस्य जिज्ञासितग्राह्यत्वाज्जिज्ञासायामेव संभवति । जिज्ञासाचतद्विषयकज्ञानसाध्येत्यन्योन्याश्रयादिस्य देव । तथापि धर्मिज्ञानपरंपराप्रयुक्तानवस्थापरिहाराभिप्रायेण यं शंकेति ध्येयं । वस्तुतो विशिष्टज्ञाने विशेषज्ञानकारणतायाऽन्यत्र निरस्तत्वाद्भानवत्तत्परं परयाप्य न वस्येति बोध्यं । न ह्यज्ञायमानेति टीकानुपपन्ना जिज्ञासिता जिज्ञासितग्राह्यत्वपक्षयोरनवस्थानुभवविरोधाभ्यां दूषितत्वात्पक्षांतरस्याभावेन शंकानुदयादित्यत आह ॥ ननु न ज्ञानमात्रमित्यादि ॥ न किंचिन्मानमिति टीकोक्तः परिहारो न युक्तः । कदाप्यज्ञायमानज्ञानस्य परंपरतीष्टत्वादित्यत आह ॥ असत्त्वापातादिति ॥ औत्तरिकानुस्मृतीत्यादि टीकायां प्रकृतोपयोगित्वात्सुषुप्तावात्मानुभवाभावप्रसंगादिति वक्तव्ये सौषुप्तिकानुभवाभावप्रसंगादिति सामान्योक्तिः किमर्थं त्याशं यथा कालादनु

प्र० मनस उपरतत्वादिति भावः । संविदालकत्वाच्चेति वाक्ययुक्तिमूचयन् विवृणोति ॥ किंचेति ॥ अन्यथानुपपत्त्येति ॥ आस्तातिरिक्तज्ञानाभावादिति भावः । यथा टीकं वर्णयित्वा सुधावाक्याभिप्रायवक्तुं कल्पांतरमाह ॥ अस्तु वेति ॥ तर्हि टीकाविरोध इत्यत आह ॥ टीकायां त्विति ॥ “जीवव्यतिरिक्ते श्रमावाप्तस्य प्रकाशशान्नाजिज्ञास्यते” तिन्यायविवरणानुसारेणेत्यर्थः । वस्तुस्थितीति न्यायविवरणे पितृथोक्तेरभिप्रायोक्तिः । अस्तु वेत्यमूलमाह ॥ अत एवेति ॥ अनेन पूर्वोत्तरप्रस्थानाविरोध उक्तो भवति । प्रकारांतरेण विचारकर्तव्यत्वमाशङ्क्य निरस्यति

किंचात्मन औत्तारिकानुस्मृत्यन्यथानुपपत्त्या संविद्रूपत्वान्न संविदाश्रयत्वं । अस्तु वा ता किंकादिरीत्याऽहमर्थप्रकाशः तथापि प्रत्यगात्मनो संदिग्धत्वादविषयता । टीकायां तु न्यायविवरणानुसारेण वस्तुस्थितिप्रदर्शनाय स्वप्रकाशतोक्ता । अत एव सुधायां स्वप्रकाशशतया वा स्वप्रकाशज्ञानाश्रयतया वामानसप्रत्यक्षवेद्यतया वा सिद्धत्वेनेत्युक्तं ।

गु० भवाभावरूपानिष्ठतरापादनार्थमित्याह ॥ एतावंतं कालमित्यादिना ॥ संविदात्मकत्वाच्चेति टीकोक्ते हेतुसाधकत्वेनाथौत्तारिकानुस्मृतीत्यादि टीकायां जयति ॥ किंचात्मन इत्यादि ॥ नन्वत्र टीकायां पूर्वपक्षे प्रकाश्यत्वनिषेधात् सुधायां तु तदंगीकारात् टीकाद्वयस्य परस्परं विरोध इत्याशङ्क्य अत्र वस्तुस्थितिप्रदर्शनपरन्यायविवरणानुसारेणाप्यंतां संदिग्धत्वोपादकत्वात् स्वप्रकाशतोक्ता । सुधायां तु यत्किंचित्प्रकाशमात्रेण पूर्वपक्षनिर्वाहिकस्वप्रकाशतोपादाने क्लेशेन । न्यायविवरणे स्वप्रकाशपदं दुःशास्त्रविनापि प्रकाशपरं । अतो न विरोध इत्यभिप्रायेणाह ॥ अस्तु वेति ॥ प्रकारांतरेण विचारस्य कर्तव्यत्वं परिहरति ॥ एतेनेति ॥ अत्र प्रमाणाश्रयणे न प्रवृत्तत्वाच्छङ्काया अधिकत्वमिति शेषः । न हि प्रकाशमानेनार्थेऽपि टीकाभिप्रेतयुक्तिमेतच्छब्दार्थतयाऽतिदिशति । ननु जीवस्यासंदिग्धत्वेऽपि देहादिविविक्तत्वेन वि

प्र० ॥ एतेनेति ॥ एतेन विषयाभावेन । एतच्छब्दार्थव्यनक्ति ॥ धर्मवादिति ॥ ननुजीवस्यासंदिग्धत्वेपिदेहादिविविक्तत्वेनविचार्यतास्या देव । अतएवमुधायां जन्मादिमूत्रेजीवस्यस्वरूपतःप्रसिद्धत्वेपिदेहादिविविक्तत्वेननप्रसिद्धिरित्युक्तमित्याशंकांनिरस्यति ॥ एतेनैवेति ॥ अद्वैतिरीत्युक्तत्वेनेत्यर्थः ॥ उत्तरत्रेति ॥ “ज्ञोतएवे”त्यादौद्वितीये ॥ सत्यत्वाभावादिति ॥ अन्यथाअतत्वावेदकशास्त्रस्यादितिभावः । जन्मादिमूत्रेचनाद्वैतिरीत्यापूर्वपक्षइतिमुधाशयइतिभावः । ननुकुतएवं“जीवस्यस्वरूपतः”इत्यादिमुधानुसारदत्रापिजीवविचारोनाक्षेप्यः । किंतुजीवस्यकथंचिद्विचार्यत्वेपिसिद्धांत्यभिमतजीवान्यब्रह्मविचारो नसंभवति । तस्यैवाभावादित्येवात्रपूर्वपक्षोस्तु । अतएवमुधायामाद्यमूत्रे “ईश्वरविषयाजिज्ञासाभविष्यतीतिचेन्न । तस्यैवाभावा”दित्युक्तमित्याशंकामुदृक्चनिरस्यति ॥ केचित्त्विति ॥ न्यायविवरणेतस्यस्वप्रका

एतेनकर्मकांडस्वेवब्रह्मकांडस्याप्यर्थनिर्णयायविचारआवश्यकइतिनिरस्तं । धर्मवद्ब्रह्मकांडार्थस्यात्मनःपरप्रकाशयत्वा भावात् । एतेनैवजीवचैतन्यस्वरूपस्यासंदिग्धत्वेपिदेहादिभिन्नत्वानंदाद्यात्मकत्वादिनासंदिग्धत्वाद्विषयता । अन्यथासिद्धान्तेप्युत्तरत्रजीवविचारो नयुक्तः स्यादिति निरस्तं । सिद्धांतइवपूर्वपक्षेजीवचैतन्यातिरिक्तस्यदेहादिभिन्नत्वादेःसत्यत्वाभावात् । केचित्तुजीवस्याकारांतरेणसंदिग्धतयाविचारसंभवेपिसिद्धांत्यभिमतजीवान्यब्रह्मविचारक्षेपइत्याहुः ।

गु० चार्थतास्यादेव । अतएवमुधायांजन्मादिमूत्रेजीवस्यस्वरूपतःसिद्धत्वेपिदेहादिविविक्ततयानसिद्धिरित्युक्तमित्याशंकांनिरस्यति ॥ एतेनैवेति ॥ अन्यथा जीवस्यदेहादिभिन्नत्वानंदाद्यात्मकत्वेनाप्यसंदिग्धत्वे ॥ उत्तरत्रेति ॥ ज्ञोतएवेत्यादावित्यर्थः ॥ सत्यत्वाभावादिति ॥ तथाचतत्र्यतिपादकस्यातत्वावेदकत्वापा तादितिभावः । स्वोत्प्रेक्षितपक्षांतरमाशंक्यनिराकरोति ॥ केचित्त्विति ॥ जीवस्याकारांतरेणविषयत्वांगीकरोतदविषयत्वोपपादकस्वप्रकाशत्वोपपादकन्याय

प्र० शत्वान्न जिह्वास्यतेत्युक्त्या जीवस्य सर्वथा ऽविचार्यत्वोक्तेरिति भावः । तथा च न्यायविवरणानुसारि टीकायां न तथा वर्णनं युक्तमिति । न्यायविवरणमपि तत्रैकवचनं चिद्विषयतामित्यत आह ॥ तावतेति ॥ जीवान्यब्रह्मविचारक्षेपमात्रेणेत्यर्थः । अतएव सुधाया मादि सूत्रे जीवविचारोऽपि प्रत्याख्यायतीति भावः । नन्वेवं वेदांतानां सिद्धचैतन्यमात्रपरत्वे प्रागुक्तरीत्या ज्ञातज्ञापकत्वेनाप्राप्त्यं स्यात् । न च तद्युक्तं । अपौरुषेयत्वेनादोषत्वात् । अतोतिरिक्तब्रह्मपरत्वमकामेनापि वाच्यमिति तद्विषयकत्वेन विचारारंभणीय इत्याशंक्य वैदिकदृष्टान्ततदुपपादयति ॥ सिद्धेति ॥ वायुक्षेपिष्ठादिवाक्यवदिति ॥ “वायुर्वैक्षेपिष्ठादेव तावायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावतिस एवेन भूतिगमयती” लाघवार्थवाद्वाक्यस्य क्षिप्रगामी वायुः स्वोचितेन भागेन तोषितो भागप्रदायैश्वर्यप्रयच्छतीति मानांतरप्राप्तक्षिप्रगामित्वादिरूपार्थानुवादकत्वं यथा तद्वदित्यर्थः । अतएवाद्येध्याये

तन्न । न्यायविवरणविरोधात् । तावता शास्त्रानारंभासिद्धेश्च ।

सिद्धचैतन्यमात्रबोधने श्रुतेरनुवादकत्वे च वायुक्षेपिष्ठादिवाक्यवत्

मु० विवरणविरोधाऽस्यादित्याह ॥ न्यायविवरणमप्युक्ताभिप्रायेण कथंचिद्विषयमिति वदंतप्रतिबाधकांतरमाह ॥ तावतेति ॥ सर्वथानिर्विषयत्वस्यैव शास्त्रानारंभप्रयोजकत्वात् त्वत्वे च जीवस्यैव विचार्यत्वसंभवेन सर्वथानिर्विषयत्वाभावेन शास्त्रानारंभासिद्धेरिति भावः । ननु वेदांतानां सिद्धचैतन्यमात्रबोधकत्वेऽनुवादत्वेन वैयर्थ्यस्यात् । न च तद्युक्तं । अपौरुषेयत्वेनादोषतया निश्चितप्राप्त्यस्य साध्यायोगात् । अतो विशिष्टार्थत्वमवश्यं कल्पनीयं । ततश्च वेदस्यैव जीवव्यतिरिक्ते श्वरसद्भावे प्रमाणत्वेनातिरिक्तब्रह्मविषयत्वसंभवेन विचारस्यारंभणीयत्वमविध्यतीत्यत आह ॥ सिद्धेति ॥ वायुक्षेपिष्ठादिवाक्यवदिति ॥ “वायु

प्र० “आम्नायस्यक्रियार्थत्वा”दितिद्वितीयपादीयाद्याधिकरणेऽर्थवादानांभारतादिवद्भूतान्वाख्यानमात्रपर्यवसितानामक्रियार्थत्वेनाप्रामाण्यमाशङ्क्यचेतनप्रवर्तनारूपस्यविधेःप्रवृत्तिप्रतिबंधकालस्यादिव्यावर्तनेनप्रवर्तनाशत्तुत्तंभनायापेक्षितस्यप्राशस्त्यलक्षणयासमर्पणेनविध्यैकवाक्यतयाप्रामाण्यमित्युक्तमितिभावः । ननुवायुक्षेपिष्ठादिवाक्यस्यलक्षितेतात्पर्यविषयीभूतेप्राशस्त्येन नमानांतरावगतिरितितनत्परत्वेनुवादकत्वं । वेदांतानांतात्पर्यविषयस्यशुद्धस्यस्वप्नकाशतयासिद्धत्वेनतत्परत्वेनुवादकत्वमेवेतिदृष्टांतोविषमइतिचेन्न । वायुक्षेपिष्ठत्वांशस्यैवदृष्टांतत्वेनाभिमत्तत्वात् । अतएवाहच्यविद्वदित्युदाहरणांतरं । अतएव “अग्नयेपवमानायाष्टाकपालंनिर्वपे”दित्यत्राग्नेःपवमानत्वरूपगुणवदत्रवायोःक्षेपिष्ठत्वरूपगुणविधानंकिंनस्यादित्यांशकाव्यावर्तनायविध्युद्देशबहिर्भावप्रदर्शनरूपन्यायस्यतद्वहिर्भावेपि “एतमेवसंतंवायवेनियुत्वतआलभेते”ति

गु० वैक्षेपिष्ठादेवतावायुमेवस्वेनभागधेयेनोपधावति सएवैवंभूतिगमयति” इत्याद्यर्थवादवाक्यस्य क्षिप्रगामीवायुःस्वोचितेनभागेनतोषितोभागप्रदायेऽर्थप्रयच्छतीतिमानंतरप्राप्तक्षिप्रगामित्वादिरूपार्थानुवादकत्वंयथा तद्वदित्यर्थः । अतएवप्रमाणलक्षणे अर्थवादचरणे “आम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानांतसादनित्यमुच्यते”इतिप्रथमाधिकरणे विधिभावनातदंशत्रयातिरिक्तार्थानां वायुवैक्षेपिष्ठादेवतेत्येवमादीनामर्थवादपदानां किं “वायव्यंश्चेतमालभेतभूतिक्रमः” इत्यादिविध्युद्देशेनैकवाक्यतयाधर्मप्रामाण्यमुत्तेजित्वायां “चोदनालक्षणेथोर्धर्मः । तत्संज्ञानमुपदेशः । तद्भूतानांक्रियार्थेनसमाप्तायः” इत्युपक्रममध्ये परमशोपसंहारैःसर्वस्याप्याम्नायस्यक्रियार्थत्वावधारणात् भारतादिवद्भूतान्वाख्यानमात्रपर्यवसितानामर्थवादानां करणेतिकर्तव्यताविशिष्टभावनामात्रविधानचरितार्थेनविध्युद्देशेनसहपरस्परनैराकारांशयोदेकवाक्यत्वासंभवेनाक्रियार्थत्वादप्रामाण्यमितिपूर्वपक्षप्राप्य अध्ययनविधिवशाच्छस्येवदस्यप्रयोजनवदर्थपर्यवसानेनार्थवादानांप्रयोजनाकांक्षायाः विधेरपिचेतनप्रवर्तनारूपस्यप्रवृत्तिप्रतिबंधकाऽऽलस्यादिव्यावर्तनेनप्रवर्तनाशत्तुत्तंभनायप्राशस्त्योपेक्षयाश्चसत्त्वादर्थवादानालक्षणयाप्राशस्त्यसमर्पणेनविध्यैकवाक्यतया

प्र० वद्वक्यातरेण देवतगुणविधानं किंनस्यादित्याशंकापनुत्तये विधायकाल्याताश्रवणरूपन्यायस्यापेक्षणाभ्यायप्राप्तत्वादित्युक्तं ॥ विद्वदिति ॥ “य एवं विद्वान्पौर्णमासीयजेतय एव विद्वानमावास्यायजते” इति वाक्ययोर्विद्वत्पदयुक्तत्वेन विद्वद्वाक्यशब्दिनयोर्देशपूर्णमासशब्दितप्रकृताश्रयादि त्रिकद्वयानुवादकत्वं तथा । तथैह । द्वितीयेध्याये “प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनादिति द्वितीयपादीयवृत्तीयाधिकरणे । य एवं विद्वानिति वाक्यद्वयमुदाहृत्य किंपौर्णमास्यमावास्याशब्दितपूर्वकर्मद्वयविधायकं किंवा “यदाश्रयोष्ठाकपालोमावास्यायांचपौर्णमास्यांचाच्युतोभवति अग्नीषोमीयमेकादशकपालंपौर्णमासे प्रायच्छन् । उपांशुयाजमंतरायजति । ऐंद्रं दध्यमावास्यायां । ऐंद्रं पयोमावास्याया” इति प्रकृतस्याग्नेयादित्रिकद्वयस्यानुवादकमितिसंशये “सर्वसैवा एतद्यज्ञायगृह्यते यद्ध्रुवायामाज्य” इति वाचनिकस्य श्रौवाज्यस्य द्रव्यस्य “वात्रात्रीपौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्याया” इति वाक्याभ्यां पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञकयोः कर्मणोर्वात्राभ्यां दिशब्दितानां “अग्निवृत्राणि जघन” इत्यादि संज्ञाणां

द्विद्वद्वाक्यवच्चन्यायप्राप्तत्वात्सह्यं ।

गु० ग्रामाण्यमितिसिद्धांतितं । यद्यपि वायुर्वैश्वेपिष्ठादेव ते तत्त्वार्थवदवाक्यलक्षिततया तत्तात्पर्यविषयीभूतप्राशस्त्यस्य मानंतरानवगतत्वाच्चेत्तत्रानुवादकत्वं तथापि तद्वारभूतस्य वायोऽक्षेपिष्ठत्वस्य लौकिकप्रमाणानवगततया सुखतोऽनुवादकत्वाभिप्रायेणानुवादकत्वोक्तिः । अतएव विद्वद्वाक्यवदित्युदाहरणान्तरं । अतएव च “अग्नयेपवमानायाष्टाकपालंपुरोडाशं निर्वपे” इत्यत्राग्नेोपवमानत्वस्वरूपगुणविधिवद्वयोऽक्षेपिष्ठत्वस्वरूपस्य गुणसंविधानं किंनस्यादित्याशंका निवर्तनाय विध्युद्देशबहिर्भावप्रदर्शनरूपस्य न्यायस्य तद्वाहिर्भावेपि “एतमेव संतं वायवे नियुत्वत आलभेते” इति वद्वक्यातरेण देवतगुणविधानं किंनस्यादित्याशंका व्यावर्तनाय विधायकाल्याताश्रवणरूपन्यायस्य चोपेक्षणाभ्यायप्राप्तत्वादित्युक्तं ॥ विद्वदिति ॥ “य एवं विद्वान्पौर्णमासीयजेतय एव विद्वानमावास्यायजते” इति वाक्ययोर्विद्वत्पदयुक्तत्वेन विद्वद्वाक्यशब्दिनयोर्देशपूर्णमासश

प्र० विधानान्मात्रवर्णिक्यादेवतायाश्चलाभादनुवादत्वेवैयर्थ्यादपूर्वकर्मद्वयविधायकमित्याशंक्य कथंचिद्द्रव्यलाभेपिवात्रघ्न्यादिवाक्यद्वयस्याज्य भागयोर्लिंगक्रमाभ्यांपर्वद्वयेष्वव्यवस्थयाप्राप्तानामंत्राणांव्यवस्थार्थत्वेनमंत्रवर्णादेवतायाअलाभात्“दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेते”तिफल वाक्यगतयोर्दर्शपूर्णमासपदयोःप्रसिद्धार्थत्वसंपादनेनप्रकृताग्नेयादित्रिकद्वयानुवादकस्यसफलत्वात्समुदायद्वयानुवादइतिसिद्धांतितं । तत्रयथादे वताभावादिन्यायप्राप्तमनुवादत्वं तथावेदांतानामन्यस्यसत्यस्याभावादित्यादिन्यायप्राप्तमनुवादत्वंसहमित्यर्थः । यत्तुवायुक्षेपिष्ठादिवाक्यस्यवि द्वाक्यस्यचानुवादकत्वेपि विध्यपेक्षितप्राशस्त्यसमर्पणेनाद्यस्य फलवाक्यगतदर्शपूर्णमासपदप्रसिद्धार्थत्वसंपादनेनद्वितीयस्यफलवत्त्वाच्चैव यर्थ्यं । वेदांतानांशुद्धचैतन्यमात्रबोधनेनानुवादकत्वेतुतेनकिंचित्फलमितिवैषम्यकथनं तत्र । वेदांताध्ययनस्यादृष्टार्थत्वेनाथाप्रतिपादनेफला भावकथनस्यानुचितत्वात् । अन्यथोत्कर्षसमजात्युत्तरत्वापत्तेः । अतएवतदध्ययनंजपार्थमित्यग्रेस्पष्टं । दृष्टेसत्यदृष्टायोगाद्वायुक्षेपिष्ठादौप्रा गु० ँदवाच्यप्रकृताग्नेयादित्रिकद्वयानुवादकत्वयथातथेत्यर्थः । भेदलक्षणे“प्रकरणंतुर्गौणमास्यांरूपावचना”दितिद्वितीयपादीयचतुर्थीधिकरणे दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थं यएवंविद्वानितिवाक्यद्वयंकिमपूर्वकर्मद्वयविधायकं किंवाप्रकृतस्याग्नेयादित्रिकद्वयस्यानुवादकमिति संशये अभ्यासाधिकरणन्यायेनविधिपुनरुश्रुत्याऽपूर्वकर्मद्वयविधा यकं । नचरूपालाभःशंकनीयः । “सर्वसौवाएतद्यज्ञायगृह्यतेयद्रुवायामाज्य”मिति वचनविहितस्यत्रौवाज्यद्रव्यस्य“वार्जन्नापौर्णमास्यामनूच्येतेषुधन्वतीअमावा स्याया”मितिवाक्याभ्यांपौर्णमास्यासंज्ञकयोरनयोःकर्मणोर्मंत्रविधानान्मात्रवर्णिक्यादेवतायाश्चलाभात् । नचमंत्राणालिंगक्रमाभ्यामाज्यभागयोर्विधाना न्नात्रविनियोगःसंभवतीतिवाच्यं । वाचनिकविनियोगसंबेर्लिंगक्रमाभ्यामाज्यभागयोर्विनियोगसंभवात् । त्रिकद्वयानुवादकत्वपक्षेतुवाक्यद्वयमन्यनर्थकस्यात् । तस्मादपूर्वकर्मद्वयविधायकमितिपूर्वपक्षेप्राप्ते कथंचिद्द्रव्यलाभेपिदेवतायाअलाभान्नास्यापूर्वकर्मद्वयविधायकत्वं । नचमंत्रवर्णात्तल्लभः । वार्जन्नादित्यादिवाक्यद्वय स्य आज्यभागयोर्लिंगक्रमाभ्यांपर्वद्वयेष्वव्यवस्थयाप्राप्तमंत्रमन्त्रव्यवस्थार्थत्वेनलाघवाल्लिंगक्रमयोरबाधेनोपपत्तौतद्वाधयोगात् । नचानुवादवैयर्थ्यं । फलवाक्यगतयो

प्र० शक्त्यादिफलमुक्तमिति । एतेन प्रमाणशिखामणीनां वेदांतानां सिद्धवोधकत्वसहचये तदापौरुषेयस्यास्य शास्त्रस्य सुतरात् तत्सह्यमिति निर्निविष्यत्येव नानारंभणीयत्वमुक्तमिति मूलप्रलापो निरस्तः । तत्रैवात्रापि कस्यचिज्ज्ञातार्थज्ञापकस्य पौरुषेयस्य प्रेक्षावदुपादेयस्यादर्शनात् । अतएव श्रुतेरित्युक्तं । किंच श्रुतेस्तथात्वपि पौरुषेयस्य न तद्युक्तं । उक्तंच सुधायां “श्रीत्यामोक्षपरत्वाच्च तात्पर्यनैव दूषणे । तद्विरोधेन मानत्वं” मित्यनुव्याख्या व्याख्यावसरे “पुरुषो हि परप्रयोजनेन प्रयुक्तो वाक्यमुच्चारयंस्तदीयहिताहितप्राप्तिपरिहारानुगुणार्थमेव वदेत् । तद्विरुद्धं तु वदन्न वधेयवचनः स्यात् । अपौरुषेयं तु स्वभावादेवाप्रतिपादयति प्रत्यक्षादिवदेवे”ति । “शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे” इत्येतद्व्याख्यावसरे चोक्तं “पुरुषदोषोऽयं यज्ज्ञातज्ञापनाय शब्दोच्चारण” मित्यादि । वस्तुतस्तु न्यायनिबन्धनालकत्वाज्ज्ञास्य संदिग्धएव न्यायप्रवृत्तेरसंदिग्धेतत्फलाभावाच्चेदमारंभणीयमित्युक्तौ न कोपि दोषः । किंच “आत्मा ब्रह्मेत्यधीतः स्फुरतिसुतुसदे”त्यादिवदतात्पर्याप्यक्षगमयोरैकविषयत्वमुपैव विचारशास्त्रस्य निर्निविष्यत्वेनानारंभस्य पूर्वपक्षितत्वेन स्वव्याहतत्वाच्चेति । नन्वध्ययनविधिना कृत्स्नस्य वेदस्यार्थज्ञानपर्यंतत्वं स्वव्यवस्थापनात् वेदांतैष्वर्थज्ञानस्यान्यतोलाभाद्

गु० दर्शणोपासपदयोः प्रसिद्धार्थत्वसंपादनेन सफलत्वात् । तत्संपादनस्य च फलं आग्नेयादीनां षण्णां प्राधान्यं समिदादीनां च तदंगत्वं । तस्माद्विद्वद्वाक्यसमुदायानुवादकमेवेति सिद्धांतः । अत्र च देवताभावादित्याय प्राप्तत्वाद्विद्वद्वाक्यस्य यथानुवादकत्वं तथा वेदांतानामन्यस्य स्वस्याभावादित्याद्युपदर्शितन्यायप्राप्तत्वाद् अनुवादकत्वं स ह्यमित्यर्थः । अत्र भीमांसकमते अर्थवादस्य पदत्वाच्च प्रतिवाक्यस्यानुवादकत्वेनार्थवादवाक्यदृष्टांतः संभवतीति वाक्यस्यानुवादकत्वे दृष्टांततया विद्वद्वाक्यवदिति दृष्टांतान्तरमुपन्यस्तमिति गुरवः । नन्वर्थवादविद्वद्वाक्ययोः सफलानुवादकत्वाद् अनुवादकत्वस्य तत्र दूषणत्वात् संभवेपि श्रुतेरिति फलानुवादकत्वाद् अनुवादकत्वं दूषणमित्यत

प्र० ध्ययनंव्यर्थमित्यत आह ॥ वेदांतेति ॥ दृष्टस्यायोगज्ज्ञपद्वाराऽदृष्टमेवफलमितिभावः । अपौरुषेयतयाप्राप्तप्रामाण्यानांकथमेवंज्ञातज्ञाप कत्वेनाविचार्यत्वमित्यतः पूर्वपक्षप्रमेयं दृष्टांतपूर्वमुपपादयन्नपसंहरति ॥ एवंचेति ॥ विषयाभावेसतीत्यर्थः ॥ अपौरुषेयत्वेपीति ॥ तर्क पादांत्याधिकरणन्यायेनेतिभावः । अक्रियार्थत्वेन धर्माधर्माबोधकत्वेन ॥ भाट्टमतइति ॥ दर्शितः पूर्वपक्षः ॥ प्राभाकरमतेचेति ॥ चोदनाप्रामाण्यनिरूपणस्याध्यायार्थतया सर्वेष्वधिकरणेषु तदप्रामाण्यपर्यताः पूर्वपक्षा इति विध्यैकवाक्यतामुपेत्य यस्माद्वायुः क्षेपिष्ठादेवता तस्माद्वा यव्यथेतालंभः कार्यइति हेतुसमर्पकतयान्वयाद्धेतुसापेक्षत्वेन चोदनानामप्रामाण्यमित्यर्थः । चोदनानां विधिवाक्यानां ॥ अनुमानेति ॥ कार्यत्वाद्यनुमानेत्यर्थः ॥ ईक्षत्यधिकरणइति ॥ “सदेवसोम्येदमग्रआसी” दित्यादिवाक्यप्रतीतं जगत्कारणं ब्रह्मोतप्रधानमिति संदेहे बहुस्या

वेदांताध्ययनं जपार्थमस्तु । एवंचयथाऽर्थवादाधिकरणेऽपौरुषेयत्वेप्यर्थवादानामक्रियार्थत्वेन विध्यैकवाक्यत्वाभावादानर्थक्यमिति भाट्टमते पूर्वपक्षः प्राभाकरमते चार्थवादानां विध्यैकवाक्यत्वेपि हेतुसमर्पकत्वाद्धेतुसापेक्षत्वेन चोदनानामप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः यथावा परमते शास्त्रयोनि सूत्रे कारणवाक्यमनुमानप्राप्त कारणानुवादीति ईक्षत्याधिकरणे च सांख्यस्मृतिप्राप्तकारणानुवादीति पूर्वपक्षः तथेहापि स्वतः सिद्धप्रत्यगात्मानुवादकावेदांतानविचार्या इति पूर्वपक्षः । यद्वा प्रमाणभूतवेदांतवाक्यगतिर्न पूर्वपक्षिणा वाच्या ।

गु० आह ॥ वेदांताध्ययनं त्विति ॥ तथाचास्यापि सफलानुवादत्वमितिभावः । नन्वध्ययनस्य जपार्थत्वेन सफलत्वेप्यपौरुषेयत्वेन प्रमाणस्य वेदांतस्य कथमर्थसंस्पर्श इत्या शंक्याऽपौरुषेयत्वेपि निमित्तांतरादर्थासंस्पर्शेन पूर्वपक्षे दृष्टांतचतुष्टयमाह ॥ एवंचेत्यादिना ॥ तत्र प्राभाकरोक्तावाद्यौ दृष्टांतवार्थसंस्पर्शमात्रे । अद्वैत्योक्तावत्यौ तु प्र

प्र० मिति बहुभावश्रवणात्प्रधानमेव । तथाच सांख्यस्मृतिसिद्धजगत्कारणानुवादिनिकारणवाक्यानीतिपूर्वपक्षोऽथेत्यर्थः । यत्तु वेदांता न चैतन्यज्ञापकत्वेऽपि प्रामाण्यमंगीकृत्य विचारशास्त्रस्य चैतन्यविषयत्वे ज्ञातज्ञापकत्वेनाप्रामाण्यवादो गुरुनतिविषयस्य शिष्यनत्यविषयत्ववादमनुकरोतीति कस्यचित्प्रलपनं । तत्तुच्छं । अनुक्तोपलंभात् । न हि वेदांता न चैतन्यबोधकत्वेऽप्यनधिगतार्थत्वेन प्रामाण्यमुपेत्य विचारशास्त्रस्याधिगतार्थत्वेनाप्रामाण्यमुक्तं । किंतु वेदांता न तद्विचारशास्त्रस्य च शुद्धबोधकत्वे निश्चितार्थतया ज्ञानाय प्रेक्षावदनुपादयत्वमेव । अतएव स्वतः सिद्धप्रत्यगात्मानुवादका वेदांता न विचार्य इत्युक्तं । वस्तुतस्तु वेदांता न मागत्या चैतन्यबोधकत्वेन याथाार्थरूपप्रामाण्यसंभवेऽपि स्वार्थस्य निश्चिततया तत्र संदेहविपर्ययोरभावोऽन तन्निरासकविचारशास्त्रानपेक्षणाद्विचारशास्त्रमिदं न कर्तव्यमिति युक्तः पंथाः ॥ तदाच्छादनेनेति ॥ न च “न च तदाच्छादनेने”त्यप्रतनग्रंथविरोध इति वाच्यं । तत्रोक्तबोधकस्यात्राभावात् । स्पष्टतार्थैतयोर्भेदमाह ॥ अत्र चेति ॥ ननु सुधार्या “आगमस्तु कार्यनिष्ठो न निष्पन्नस्वरूपमीश्वरशक्तोऽत्यवगमयितु”मित्यादिना वेदस्य कृत्स्नस्य कार्यपरत्वाच्चेत्येवमानमित्युक्तत्वेन प्राभाकररीत्या पूर्वपक्ष उक्तः । “प्रमाणाभावेने”ति

तदाच्छादनेन तत्संवृत्तेः । किंतु प्रमेयस्य ब्रह्मणोऽद्वैतिरीत्या स्वप्रकाशप्रत्यगात्माभेदान्न विचार्यतेति प्रमेयाश्रयणैर्न पूर्वपक्षः । अत्र चाद्यपेक्षे प्रमाणभूत वेदविचाररूपेणापि विचारस्याकर्तव्यताभिप्रेता । द्वितीये तु प्रमेयभूत ब्रह्मविचाररूपेणैव ।

शु० स्तुतेऽनुवादकत्वेनार्थासंस्पृशे इति ज्ञेयं । न्यायविवरणे प्रमाणाभावस्य हेतुत्वानुक्तेस्तत्सारस्यायपक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति ॥ टीकायां प्रमाणाभावोक्तिस्तु तदाच्छादना

प्र० टीकायास्वोक्तो हेतुरप्येवंरूपेण विवृत इति भाति । अत्र तूच्यते चिन्मात्रपरत्वादित्यद्वैतिरीयेति । तद्विरुद्धं । एवं च वेदांतानामनुवादकत्वं चानु-
कूलितं भवतीत्याशंकां सुधावाक्यतात्पर्यापरिज्ञानविजृम्भितां बाधकोक्तिपूर्वमभिप्रायकथनेन निरस्यति ॥ केचित्त्विति ॥ स्वप्रकाशत्वेति ॥
तन्मते वृत्तेरेव स्वप्रकाशत्वेनात्मनस्तद्भावादिति भावः । ननु तत्र स्वप्रकाशत्वं वास्तवाभिप्रायेणोक्तं न तु तन्मत्तत्वेन । अतएव सुधायाम् “स्वप्रकाशसं-
विदाश्रयतयावे” त्युक्तं । ननु तत्रैव भारइत्याशंक्यबाधकांतरमाह ॥ जीवस्येति ॥ यदि प्राभाकररीत्या पूर्वपक्षस्तर्हि तन्मतेऽद्वैतिमत इव देहादि-

केचित्तु वेदमात्रस्य कार्यपरत्वान्न जीवादन्यद्ब्रह्मास्ति । जीवस्त्वसंदिग्ध इति पूर्वपक्ष-
इत्याहुः । तन्न । प्राभाकररीत्या पूर्वपक्षकरणेन्यायविवरणे आत्मनः स्वप्रकाशत्वो-
क्त्ययोगात् । जीवस्य देहादिभिन्नत्वेन विचार्यत्वसंभवेन शास्त्रानारंभासिद्धेऽश्च ।

गु० भिप्रायेणेति भावः । न्यायप्राप्तत्वादनुवादकत्वं च सहामित्युक्तं । तत्रानुवादकत्वेनैव पूर्वपक्षसंभवमाशंक्यपरिहरति ॥ केचित्त्वित्यादिना ॥ यद्वा ननु वेदांतां चि-
न्मात्रपरत्वाभावेऽपि पूर्वपक्षसंभवानुकुतोऽर्थानुवादेन अप्रामाण्येन वा तद्गतिं श्रितं नीयेत्यत आह ॥ केचित्त्वित्यादिना ॥ अत्र प्रष्टव्यं । किमयं प्राभाकररीत्या पूर्वपक्षः
उतान्यरीत्येति । नादइत्याह ॥ प्राभाकरेति ॥ जीवव्यतिरिक्तब्रह्माभावसाधकस्य कार्यमात्रपरत्वस्यैव जीवस्याप्यविचार्यत्वसाधकत्वसंभवात् । तस्य च स्वप्रकाशत्वा-
दिति जीवस्याविषयत्वमतिपादकन्यायविवरणविरोधापातादित्यर्थः । यद्वा प्राभाकरेण स्वप्रकाशज्ञानाश्रयतयैव जीवस्य स्वप्रकाशांगीकारात्तद्गीत्या पूर्वपक्षे न्यायविवरणेऽपि
स्वप्रकाशज्ञानाश्रयत्वमेव तदविषयतायां हेतुत्वेन वक्तव्यं न तु स्वप्रकाशत्वं । तस्य प्राभाकरेणानभ्युपगमादित्यभिप्रायेणाह ॥ आत्मन इति ॥ द्वितीयं निराचष्टे ॥
जीवस्येति ॥ नचैवं भवत्यपूर्वपक्षस्याप्यनुपपत्तिः । तत्रापि देहादिभिन्नत्वा न दद्यात्मात्मकत्वादिति जीवस्य विचार्यत्वसंभवादिति वाच्यं । अस्माभिरद्वैतिरीत्या पूर्वपक्षकरणेन

प्र० भिन्नत्वादेर्भिन्नत्वाभावेन जीवस्यासंदिग्धत्वेपि देहादिभिन्नत्वस्य सत्यस्य विषयस्य संभवेन निर्विषयत्वेन शास्त्रानारंभेन सिद्धः स्यादिति भावः । ननु सुधायोऽनन्वासा शरीराद्यतिरिक्तोऽहमित्यसंदिग्धविषयस्तसां क्षिप्रतीत्यैव निश्चित इति चेद्वताहं तत एव न जिज्ञास्य इत्युक्त्या देहादिभिन्नत्वस्यापि निश्चितत्वेन तेनाप्यविचार्यत्वाच्छास्त्रानारंभसिद्धिरिति चेन्न । ग्रामाकरमतेतथानंगीकारात् । वास्तवाभिप्रायेण वा देहादिविक्तत्वेनास्मान्ज्ञानाभ्यामविचार्यत्वमिति भावेन वा सुधोपपत्तेः । अत एव सुधायोजन्मादिसूत्रे “जीवस्य स्वरूपतः प्रसिद्धत्वेपि देहादि तोति विविक्ततया न प्रसिद्धिः” इति तेन रूपेण संदिग्धत्वोक्तिः स्पष्टेति भावः । आनंदाद्यात्मकत्वाणुत्वमहत्त्वादिनाविचार्यत्वसंभवाच्च । एवं वा

सुधायान्तत्वनुव्याख्याने सिद्धे व्युत्पत्त्यादेरतश्चोदार्थत्वेनोक्तत्वात्तद्व्यावर्त्यपूर्वपक्षकार्थे व्युत्पत्तिरुक्ता ।

गु० तेन च देहादिभिन्नत्वादेर्भिन्नत्वाभ्युपगमेन तेन रूपेण जीवस्य विचारविषयतायां शास्त्रस्यातत्त्वावेदकत्वप्रसंगेन तेन रूपेण जीवस्य विचारविषयत्वासंभवेन शास्त्रानारंभोपपत्तेः । त्वया च प्राभाकररीत्या पूर्वपक्षं कुर्वता देहादिभिन्नत्वादेः सत्यतांगीकारात् तेन रूपेण विचारविषयत्वसंभवेन शास्त्रानारंभासिद्धिरिति वैषम्यं । न च मया व्यद्वैतिरीत्यैव पूर्वपक्षकरणान्नोक्तदोष इति शङ्क्यं । तथात्वे वेदमात्रस्य कार्यपरत्वादिति त्वदुक्त्या घातात् । अद्वैतिना तस्यानभ्युपगमात् । न च जीवव्यतिरिक्तब्रह्मना स्तीत्यत्रैव कार्यपरत्वप्रभाभाकररीतिर्मयाऽऽश्रयते नतु सर्वशेषीति नोक्तदोष इति वाच्यं । तथात्वेऽनुवादकत्वमंगीकृत्या द्वैतिरीत्यैव पूर्वपक्षसंभवे स्वप्रकाशत्वशेषोऽद्वैतिरीतिः कार्यपरत्वप्रभाभाकररीतिरित्यर्थादनुपपत्तेरिति भावः । न चैवं सति सुधायामपि कार्यपरत्वेन पूर्वपक्षोक्तिरनुपपन्ना स्यात् । जीवस्य स्वप्रकाशत्वप्रतिपादकन्यायविवरणविरोधात् । जीवस्य देहादिभिन्नत्वेन विषयत्वसंभवेन शास्त्रानारंभासिद्धेश्चैतल्याद्युक्तदोषाणां तत्रापि साम्यात् । तस्मादर्थजरतीयं भवतामप्यापन्नमित्यत आह ॥ सुधायान्तविति ॥

प्र० धकमुक्त्वामुधाकृतमाह ॥ सुधायांतिविति ॥ सैवरीतिराप्याश्रीयतामित्यतआह ॥ इहत्विति ॥ अद्वैतिरीत्या अभेदएवब्रह्मशब्दव्यावर्त्यइतिभावः । ननु यद्यद्वैतिरीत्यापूर्वपक्षस्तर्हि नानुवादकत्वेदांतानां । पूर्वशुद्धगोचरांतःकरणवृत्तेरभावात् । स्वप्रकाशत्वेपि स्वरूपज्ञानविषयत्वस्यकर्तृकर्मत्वविरोधेनानंगीकाराज्ज्ञातज्ञापकत्वाभावात् । अन्यथा भामतीमते जिज्ञासाधिकरणसिद्धांतानुमेषः स्यात् । तथाचानुवादकत्वेदांतानामभ्युपेयैवपूर्वपक्षोवाच्यइत्युत्तानदृशांचोद्यमुदृक्क बाधकोत्तयानिरस्यति ॥ अन्येत्विति ॥ स्वतःसिद्धत्वेपि । स्वरूपज्ञानविषयत्वपीत्यर्थः ॥ तत्सिद्धीति ॥ स्वरूपसिद्धीत्यर्थः ॥ ततएवेति ॥ आत्मनोऽज्ञातत्वादेवेत्यर्थः । ननुतन्मतेऽवेद्यत्वंस्वप्रकाशत्व

इहतुदीकायान्यायविवरणोक्तब्रह्मशब्दव्यावर्त्यपूर्वपक्षउच्यतइतिनेहसावकव्या । अन्येतुआत्मनः स्वतःसिद्धत्वेपिप्रमाणतःसिद्धभावा(त्सिद्धविषय)त्तत्सिद्धविषयत्वाद्वातत्प्रत्यायकानांवेदांतानां नुवादकतेत्याहुः । तदपिन । ततएवात्मनोविषयत्वस्यापिसंभवेननिर्विषयत्वपूर्वपक्षायोगात् ।

गु० अद्वैतिरीत्यापूर्वपक्षेपिनानुवादकत्वमितिकेचित् । तन्मतंनिरसितुमनुवदति ॥ अन्येत्विति ॥ अत्रस्वतस्सिद्धत्वस्वतस्सिद्धिरूपत्वं । नचैवं स्वरूपसिद्धिविषयत्वस्वतःसिद्धत्वेपीत्यनेनोक्तत्वात् सिद्धविषयत्वादित्यनेनविरोधः । स्वविषयप्रकाशत्वसैवस्वतःसिद्धिशब्दार्थत्वादितिवाच्यं । अवेद्यत्वंस्वप्रकाशत्वमितमेतानास्याभिधानादितिदृष्टव्यं ॥ प्रमाणतइति ॥ तथाचप्रमाणसिद्धार्थबोधकत्वमनुवादकत्वं तच्चनेदांतानां । स्वतस्सिद्धार्थबोधकत्वेपिप्रमाणतःसिद्धार्थबोधकत्वाभावादितिभावः । सिद्धेरवानुवादकत्वेतंत्रत्वात्प्रमाणतइतिविशेषणैर्गौरवमित्यपरितोषादाह ॥ सिद्धविषयत्ववादेति ॥ तथानसिद्धिविषयार्थबोधकत्वमनुवादकत्वं । वेदांतानांचस्वतस्सिद्धिरूपार्थबोधकत्वेपिसिद्धिविषयार्थबोधकत्वाभावाच्चानुवादकत्वमित्यर्थः ॥ ततएवेति ॥ सिद्धिविषयत्वाभावादेवे

प्र० मिल्यगीकाराच्छ्रुतितन्मीमांसयोर्निर्विषयत्वंयुज्यते । अतएवोत्तरत्र “यत्सत्यनवतद्वेद्यद्वेद्यतन्नैवसत् । इतितेसमयस्तत्रकुत्राश्लमान ते”तिभवतामेववचनं । अतएव मायावादलंडनटीकायामेवद्यत्वंस्वप्रकाशत्वमित्यगीकाराद्द्वेदानांविषय्यमित्युक्तं । तथाच चैतन्यादन्य स्यात्सत्यत्वाच्चैतन्यस्यचसत्यस्यावेद्यत्वान्निर्विषयत्वेन वेदानानामविचार्यतया नेदंशास्त्रमारंभणीयमित्येवपूर्वःपक्षःसाधीयानितिचेन्न । टीका यामात्मनःस्वप्रकाशत्वेनासंदिग्धत्वोपपादनविरोधात् । अवेद्यत्वे चैतन्यमेवेदमित्यादिव्यवहारस्य स्वक्रियाविरोधेनायोगाच्च । कथंतर्ह्यनु वादकत्वसमर्थनमितिचेत् । अयमाशयः । यदुक्तंस्वतःसिद्धत्वेपिप्रमाणवृत्त्यभावादिति तन्न । अनुवादकत्वेहिज्ञातमात्रज्ञापकत्वंतत्र । ननुसजातीयप्रमाणेन । तथाच स्वरूपज्ञानविषयत्वेनसिद्धशुद्धपरत्वेनवादकत्वस्यादेव । अन्यथा वायुक्षेपिष्ठादीनामनुवादकत्वंनस्यात् । परमतेशास्त्रयोन्यधिकरणपूर्वपक्षायोगापाताच्च । यदपितत्सिद्ध्याविषयत्वादिति तदपिन । मामहंजानामीत्यनुभवविरोधात् । अन्यस्यच मिथ्यात्वेनतद्विषयत्वेभ्रांतित्वापत्तेः मुक्तौतदभावेनतद्विषयत्वायोगाच्च स्वरूपविषयत्वावश्यभावात् । अन्यथा स्वरूपचितोज्ञानत्वस्यदुर्घट त्वात् । विस्तृतचैतज्जडत्वहेतुभंगे । ननुतर्हि नेयमद्वैतिरितिः । तन्मतेस्वरूपचितःस्वविषयत्वांगीकारात् । तथाचकथमद्वैतिरीत्युक्ति रितिचेत् । अत्राहुः । नसर्वांशेऽद्वैतिरितिरितितस्याभिप्रायः । किंतु वेदानानांचिन्मात्रपरत्वएव । अतएवपूर्वपक्षप्रकृतातथैवोक्तं । स्वप्रका शसिद्धत्वोक्तिस्तु सिद्धांतदिशावा न्यायप्राप्ततयावास्तवाभिप्रायेणवा युक्ता । अतएव सुधायोत्रेधापिसिद्धत्वमुक्तं । अतएवचोत्तरत्र श्रव णविधेर्विचारविधित्वमद्वैत्यमिमंताप्रत्याख्याय मननविधेर्विचारविधित्वमुपेयगतिर्वक्ष्यते । अन्यथा श्रवणविधेरेवसावक्तव्यास्यात् । ननुचै वंप्राभाकररीत्यावेदस्यकार्यपरत्वमुपेय स्वप्रकाशत्वोक्तेर्वास्तत्वादिभाववर्णनंक्रियतां । एवंचसुधाचानुक्कूलिताभवति । अननुवादकत्वंचानु

प्र० गृहीतंभवति । तथाच कृत्स्नस्यवेदस्यकार्यपरत्वेन जीवान्यब्रह्मणिमानाभावाज्जीवचैतन्यस्यचसिद्धांतिदिशा वस्तुतो न्यायतोवास्वप्रकाशत्वा
 न्रजिज्ञास्यतेतिपूर्वपक्षेयुक्तइतिचेन्न । एतावताऽतःशब्दव्यावर्त्यपूर्वपक्षलाभेपि ब्रह्मशब्दव्यावर्त्यपूर्वपक्षालाभात् । कार्यपरत्वनिरासस्यब्रह्म
 शब्देनालाभात् । नच जीवान्यब्रह्मानंगीकाराद्ब्रह्मशब्दव्यावर्त्योपिपूर्वपक्षःसेत्स्यतीतिवाच्यं । एवंताहि जीवस्यदेहादिभिन्नत्वेनविचार्यत्वसं
 भवेन शास्त्रानारंभासिद्धिरित्युक्तत्वादिति । यद्वा परैरपि व्यवहारनिर्वाहकत्वंशुद्धचित्तोगीकृतं । तद्व्यवहारहेतुत्वमेवतद्विषयत्वमितिवा
 “चित्सुखेनतत्स्वभावस्यापिस्फुरणस्यतद्विषयत्वमित्युक्तत्वेन”त्यादिना न्यायामृते स्वप्रकाशत्वभंगादौ स्वविषयत्वस्यचितोपिचित्सुखमतत्वे
 नोक्ततया तद्रीत्यातद्विषयत्वमितिवापूर्वपक्ष्याशयः । यथोक्तंभावप्रकाशिकायाग्रंथकृतैव “अनतिरेकेस्वप्रकाशत्वादात्मनस्सिद्धसाधनता”इत्ये
 तद्व्याख्यावसरे “यद्यपिपरैस्त्वग्रंथेषु स्वप्रकाशालमात्रस्यस्वतस्सिद्धिसंभवेने”ति “स्वतस्सिद्धतायामपितदुपपत्ते”रिति “विज्ञानमेवस्वप्रकाश
 स्वभावंप्रकाशत”इति “स्वभावभेदादेवचस्वात्मनिव्यवहारंक्रुया”दितिचतत्रतत्रवद्विस्वप्रकाशस्यात्मनः स्वकर्मत्वाभावेपि स्वजन्यव्यवहार
 विषयत्वयोग्यत्वलक्षणास्वतस्सिद्धिरिष्यते । तादृशालाभिन्नाद्वैतबोधयतःशास्त्रस्यसिद्धसाधनत्वंपररीत्येवकुंशक्य”मित्यादि । तथाचैवंनि
 ब्कर्षः । अद्वैतिरीत्यावेदांतानामखंडप्रत्यगात्मपरत्वं प्रत्यगात्मनश्चस्वप्रकाशसिद्धत्वंसिद्धत्वाभिमतद्यभिप्रायेणेति निर्विषयत्वादितिहेतुयुक्तए
 वेति । निष्प्रयोजनत्वादितिहेतुमादिपदोक्तसमर्थयते ॥ नापीति ॥ अभ्युदयस्यकर्मादिलघूपायसाध्यत्वान्मोक्षएवजिज्ञासाफलत्वेनवाच्यः ।

नापिजिज्ञासायाःप्रयोजनमस्ति । प्रत्यग्रूपेब्रह्मण्यहमितिज्ञायमानेपि मोक्षानुपलंभात् ।

गु० लर्थः । अयंभावः । ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वतद्विषयकत्वस्यैवतत्रत्वात् ब्रह्मणःसिद्धिविषयत्वाभावेतदज्ञाननिवृत्त्यसंभवेनसंदिग्धत्वेनतस्यैवविषयत्वोपपत्त्या पूर्वपक्षा

प्र० सचनसाक्षात्तफलं । श्रुत्यागाश्रुतकरूपनापत्तेः । किंतुज्ञानद्वारा । तस्मिंश्चज्ञानेनसत्यपीदानींमोक्षानुपलंभान्नजिज्ञासाफलमित्यर्थः । एतेन “नचजिज्ञासाया” इत्यादिटीकाविवृता । विषयाद्यभावादितिहेतुरुत्तरसाध्यद्वयेष्वन्येति । तेन विषयेत्यादिटीकाविवृता । एवं जिज्ञासाया निर्विषयत्वादिनाऽकर्तव्यत्वमुक्त्वा सुधावाक्यंविवरितुं तद्विधीनांगतिद्वयंवक्तुमाक्षिपति ॥ नन्विति ॥ परैश्श्रवणविधौर्विचारविधित्वमंगीकृतं । तद्रीत्यावा श्रवणादिरूपाजिज्ञासाकर्तव्येति सिद्धांतदोकातात्पर्यापरिज्ञानिनोवा शंकेतितदुदाहृतं । ननु यथा प्रमाणभूतवेदांत वाक्यगतिमनुक्त्वा तदाच्छादनेनपूर्वपक्षःतथेहाव्यस्तु । अतएवटीकायांतस्यानुक्तिरित्याशंक्यनिरस्यति ॥ नचेति ॥ न्यायोविषयादिः । अत्रेव प्रमाणभूतवेदांतवाक्याच्छादनेबाधकाभावादितिभावः । एतेन विचारविधेरच्छादनस्यनिरासात्प्रमाणभूतवेदांतवाक्यप्रा

चंद्रिका.

प्र. प्र.

१।१

विषयाद्यभावादेवनाधिकारी । नापिसंबंधः । ननुकथंतर्हिश्रोतव्यइतिविचारविधानं । नचतदाच्छादनेनपूर्वपक्षः । विचारविधिवाक्यार्थनिर्णयकन्यायव्युत्पादकत्वादस्याधिकरणस्य तदाच्छादनयोगादितिचेन्न ।

गु० नुदयमिषा ब्रह्मणःसिद्धिविषयत्वेऽवश्यमंगीकार्येऽनुवादकत्वंतदवस्थमेवेतियुक्तमुक्तं अनुवादकत्वन्यायप्राप्तत्वात्सह्यमिति ॥ नापीति ॥ अनेन टीकायां“नचजिज्ञासायाःप्रयोजनं”इत्यत्रचशब्दोपार्थइत्युक्तंभवति । ब्रह्मणःसिद्धत्वोपपादनार्थप्रत्यग्रूपइति । एवंपूर्वटीकांतात्पर्यतोव्याख्याय इदानींटीकोक्तपूर्वपक्षस्यानुत्थानमाशंक्यनिरस्यति ॥ ननुकथमिति ॥ ननु श्रवणस्यविचाररूपत्वाभावेन श्रोतव्यइत्यस्यश्रवणविधित्वेनविचारविधित्वभावात् कथंविचारविधायकत्वेन श्रोतव्य

॥ ४२ ॥

प्र० माण्याच्छादनमपिनयुक्तमिति कस्यचिन्मुखस्यप्रलपनंदूरीकृतं बोद्धव्यं ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ जिज्ञासापदार्थनिरूपणप्रस्तावइतिभावः । ननु “मंतव्यः सोन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्य” इत्यादौ “तव्यत्तव्यानीयर” इति विधौस्मृततव्यप्रत्ययांतस्य तथा “आसन्येवासानंपश्ये” इत्यादि लिङंतस्य “तद्विजिज्ञासस्वे” ति “तमेवैकजानथे” त्यादिलोडंतस्य च विधायकत्वसंभवादित्याशंक्य तव्यप्रत्ययांतस्यगतितावदाह ॥ मंतव्य इति ॥ इत्यादेरितिषष्ठ्यंतस्य मध्यस्थतयेत्यनेनान्वयः । ब्रह्मपरत्वेनप्रसिद्धबृहदारण्यकच्छांदोग्याद्युपनिषन्मध्यगतत्वेनवा तत्तदवांतरप्र करणगतब्रह्मपरवाक्यगतत्वेनवा बाधकेन तव्यप्रत्ययस्यविधिशक्तिप्रतिबंधात् “अहेकृत्यतृचश्चे” त्यहर्थेकृत्यप्रत्ययस्यविधानात् “कृत्याः” प्राङ् ण्वुलइति कृत्यसंज्ञकस्यतव्यस्याहर्थत्वसंभवात् । तत्रदृष्टांतो विष्णुरिति ॥ द्वितीयाध्यायेद्वितीयपादे “पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्या” दितितुर्थेधिकरणे “जामिवाएतद्यज्ञस्यक्रियेतथदन्वंचौपुरोडाशानुपांशुयाजमंतरायजति । विष्णुरुपांशुयष्ट्यव्योऽजामित्वाय । प्रजापतिरु पांशुयष्ट्यव्योऽजामित्वाय । अग्नीषोमावुपांशुयष्ट्यव्यावजामित्वाये” तिदर्शपूर्णमासयोः श्रुतं वाक्यमुदाहृत्य “उपांशुयाजमंतरायजती” त्ययं किं “वि ण्णुरुपांशुयष्ट्यव्य” इत्यादिवाक्यविहितयागत्रयसमुदायानुवादः उतस्वातंत्र्येणयागविधिरितिसंशये देवतायाअलाभेनयागविधित्वायोगात्तव्य प्रत्ययांतविष्णवादिवाक्यविहितयागत्रयसमुदायानुवादइतिप्राप्ते आम्रेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्वयनैरंतर्यकृतस्यजामितादोषस्यवाक्योपक्रमेउप

वक्ष्यमाणरीत्या श्रवणस्य विचाररूपत्वाभावात् । मंतव्यः सोन्वेष्टव्यइत्यादेश्च ब्रह्मपरतयाऽभिप्रेत वाक्यमध्यस्थतया विष्णुरुपांशुयष्ट्यव्यइत्यादिवक्तृत्वप्रत्ययस्यहार्थित्वेनाप्युपपत्तेरविधायकत्वात् ।

मु० इतिवाक्योदाहरणमत्रेतिचेत् न । पूर्वपक्षित्वेनसंप्रतिपन्नेनद्वैतिनाविचारस्यैवश्रवणरूपत्वांगीकारेणतन्मतानुसारौणैवतद्वाक्यस्यविचारविधायकत्वशंकेनादोषात् ॥

प्र० न्यासात् पुरोडाशयोरंतराले किंचिद्विधास्यत इत्यवगमात् आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशयाज्यानुवाक्यायुगलयोर्योर्मध्ये वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलानां शाखाभेदेनास्मान्नात्मविनियुक्तमंत्रशेनदेवतायालाभादंतराशब्दवदितमेवाक्यं विधायकं । अजामित्यप्रशंसाच तत्रैवावकल्पते । विष्णवादिवाक्यंतु जामितादौषोपक्रमतत्रिहरणात्तैक्वाक्यमध्यस्थतया विधित्वेप्रतीतैक्वाक्यताभंगप्रसंगार्थवादः । तव्यप्रत्ययस्त्वहर्थइतिसिद्धांतितं । तद्वदत्राप्युपक्रमोपसंहारैकरूपायावगत्तैक्वाक्यतानिर्वाहयाहार्थो नविधिस्तव्यप्रत्ययइतिभावः । ननु तव्यस्याहार्थेपिस्मरणात्तदंतमविधायकमस्तु । लिङाद्यंतंतुसादेवविधिरित्याशंक्यनिरस्यति ॥ नापीति ॥ पश्येदित्यत्रकृतिभाग्यज्ञानं विजिज्ञासस्वेत्यत्रच सन्प्रत्ययस्यचेच्छा मुख्यार्थः । “धातोःकर्मणःसमानकर्तृकादिच्छायावै” तिसन्विधानादितिभावः । ननु मुख्यार्थाभ्यां ज्ञानेच्छाभ्यांविचारंलक्षयित्वातद्विधिरभ्युपगम्यतामित्यतआह ॥ विधौचेति ॥ अतएवशबरस्वामिना “नविधौपरःशब्दार्थे” इत्युक्तमिति भावः ॥ ब्रह्मपरतयेति ॥ ब्रह्मतात्पर्यकत्वेनेत्यर्थः ॥ दशमे “पूर्वैश्चतुल्यकालत्वा” दित्यष्टमपादीयपंचमाधिकरणे त्र्यंबकनामकपुरोडाशानधिकृत्य “अभिघार्यानाभिघार्याइतिमीमांसतोयदभिघारयेदुद्रायास्येपशून्निदध्याद्यन्नाभिघारयेन्नरुद्रायास्येपशून्निदध्यात् । अथोक्तत्वादुरभिघार्याएव” तिचातुर्मास्येषुश्रुतवचनमुदाहृत्य किमभिघारणानभिघारणयोर्विकल्पः उताभिघारणमेवेतिसंशये अभिघारणस्यविधेयत्वेविवादाभावादुपक्रमे अभिघार्याइतिविधिः । यदभिघारयेदिति विध्यन्वयानहर्निदाश्रवणाच्चनभिघार्याइतिप्रतिषेधः । नापि “आत्मन्येवात्मानं पश्ये” इति “तद्विजिज्ञासस्वे” तिवाविधिः । मुख्यार्थयोर्ज्ञानेच्छयोरविधेयत्वात् । विधौचलक्षणाया अन्याय्यत्वात् । अनयोरपि ब्रह्मपरतया “यदभिघारयेदुद्रायास्येपशून्निदध्या” इत्यादिवलिङ्गोविधिशक्तिप्रतिबंधाच्च ।

प्र० अतस्तथोर्विकल्पः । सतिचैवं प्रयोगदशायामन्यतरपरिग्रहायापतंतीमीमांसा मीमांसंतइत्यनूद्यतइतिप्राप्ते मीमांसावरुद्धत्वेनाद्योभिधायार्थ इत्येषनविधिः । अंत्यस्त्वनन्यपरत्वाद्विधिः । आद्यवाक्यंतुतच्छेषत्वादर्थवादः । तत्समभिव्याहारात् । यदभिधारयेदितिनिर्दिशश्रवणमप्यभि धार्याएवेत्यस्यविधेःशेषत्वात्तत्रार्थवादः । एवमिदमभिधारणंशस्तं यत्संतमपिदोषमविगणय्य कर्तव्यमित्येवंनिंदायाअपिशस्तस्त्वज्ञा पनार्थत्वात् । तस्मादभिधारणमेव नविकल्पइतिसिद्धांतितं । अत्राभिधारयेदितिलिङो विधिशक्तिरभिधारणविधौप्राशस्त्यसमर्पणपर्वत्वेन यथाप्रतिबध्यते तथा पश्येदित्यादिलिङोपि विधिशक्तिर्ब्रह्मपरत्वेनप्रतिबध्यतइत्यर्थः । ननु तस्माद्ब्राह्मणःपांडित्यनिर्विद्यबाल्येनतिष्ठासेदि त्यादौ श्रवणंलब्ध्वा बाल्येनमननेन तिष्ठासेत्स्थातुमिच्छेत् मननंक्षुर्यादित्यस्तिविचारविधिरित्यतआह ॥ एतेनेति ॥ ब्रह्मपरतयाविधि शक्तिप्रतिबंधादित्युक्तत्वेनेत्यर्थः । विचारविधित्वेनशंकाहंस्यसर्वस्यापिवाक्यस्यसाधारणंदूषणमाह ॥ विचारस्येति ॥ गांधर्वादिविचारस्य षड्भूदिज्ञानहेतुत्वदर्शनादितिभावः ॥ विधीति ॥ अप्राप्तएवविध्यपेक्षेतिभावः । नन्वपूर्वविधेरयोगेपि यथा“व्रीहीनवहंती”त्यादौ नखवि

एतेन“तस्माद्ब्राह्मणःपांडित्य”मित्यादेरपि विचारविधित्वंनिरस्तं ।

विचारस्य ज्ञानहेतुतायाअन्वयव्यतिरेकप्राप्तत्वेन विध्यनेपक्षणाच्च ।

गु० एतेनतस्माद्ब्राह्मणइत्यादि ॥ अत्रात्मन्येवात्मानंपश्येत् तद्विज्ञासस्वेत्यादाविवशानेच्छयोर्विधानाभावेन तत्पुक्तदोषस्याभावात् विचारश्चलक्षणांविनांगी क्रियतइति तत्पुक्तस्य विधौलक्षणायाअन्यप्यत्वस्यचाभावादभ्याधिकशंकेयमितित्येयं । तर्हिक्थमतिदेशइतिचेत् न । प्रतीतैकवाक्यतामंगरूपपूर्वोक्तबाधकस्यात्रापि समानत्वेनतिदेशोपपत्तेरितिभावः । साधारणदोषमप्याह ॥ विचारस्येति ॥ “विधिरत्यंतमप्राप्तौ”इतिवचनात् ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयेजेत्यादेरित्यापूर्वविधि

प्र० दलनादिसाधनान्तरप्रयुक्तपाक्षिकत्वनिवृत्तिफलकनियमविधिः । यथावा “अथाभिधानीमादत्त” इत्यादावन्यनिवृत्तिफलकपरिसंख्याविधिः । तथाविचारेणैवब्रह्मज्ञानं संपादयेदिति नियमादिविधिः स्यादित्यत आह ॥ नियमेति ॥ सत्यं यदितत्रेवब्रह्मज्ञाने विचारवत्साधनान्तरमपि स्यात् । न च तदस्ति । रूपादिहीनस्यात्मनः प्रत्यक्षाद्यविषयतया शब्दैकगम्यत्वादित्यर्थः । नन्वपूर्वसाधनेषु ब्रीहिषु न स्याद्विदलनादेरप्राप्तावपि ब्रीहिमात्रेतत्प्राप्त्या ब्रीहीनवहृतीति यथानियमस्तथा निर्विशेषात्मनिमानान्तराप्राप्तावप्यात्ममात्रेतत्प्राप्त्या नियमइति चेन्न । ब्रीहीनित्यत्र ब्रीहि शब्दो पूर्वार्थद्रव्यपरः । ननु ब्रीहिपरः । अन्यथा यवेष्ववघातौपदेशिकोनस्यात् । नीवारेषु च ब्रीहिरूपद्वाराभावेनातिदिष्टोपि बाध्येतेति नवमेत्यापित्वेनापूर्वार्थद्रव्यएव न स्याद्विदलनादिप्राप्तेर्वच्यत्वात् । किंच ब्रीहिसामान्यइवापूर्वार्थेष्वपि ब्रीहिषु नियमादृष्टाजनकस्यापि न स्याद्विदलनस्य संभवोक्तिः । इह च निर्विशेषसाविशेषरूपविशिष्टद्वयानुगते विशेषाभावादिद्वारावेदांतवेद्येचिन्मात्रे मानान्तरस्य प्रतिनैतिकथं नियमादिविधिः । तदेतदुक्तं ॥ शब्दैकगम्यतयेति ॥ ननु च यथा मंत्रार्थज्ञानस्य तन्मूलकस्य सूत्रात्मीयग्रहणकवाक्यादिप्राप्त्या पक्षेऽप्राप्तमंत्रसाध्यत्वं नियम्यते “मंत्रैरेव स्मृतिः साध्ये”ति । तथा वेदांतमूलकस्य शिद्रूद्रसाधारणस्मृतिपुराणादिप्राप्त्या पक्षेऽप्राप्तविचारपरिपूरणार्थो नियमइति चेन्न । विनाविचारस्वातंत्र्येण स्मृतिपुराणादिना तज्ज्ञानासिद्ध्या साधनान्तरत्वासिद्धेर्न नियमविधिः । तदेतदह ॥ साधनान्तरं ॥ एतेन शुद्धा

नियमपरिसंख्ययोश्च आत्मनः शब्दैकगम्यतया साधनान्तरप्राप्त्यभावेनायोगात् ।

शु० त्वांसंभवेपि ब्रीहीनवहृतीत्यादेरिव नियमविधिर्वा पंचपंचनखाभक्ष्याः इमामष्टभ्यान्नशनामृतस्येत्यादेरिव परिसंख्याविधिर्वा किंन स्यादित्यत आह ॥ नियमेति ॥

प्र० द्विविचारस्यापातप्रतीतब्रह्मतदन्यज्ञानसाधनत्वेप्राप्ते“इत्यध्याभिधानीमादत्त” इतिवदेकस्योभयसंबंधप्राप्तावन्यसंबन्धनिवृत्तिफलकपरिसंख्येतिनिरस्तं । श्रुत्यादिनाऽऽपाततोन्यप्रतीतावपि श्रुत्यादिविचारस्यान्यज्ञानसाधनत्वाप्राप्तेरित्यलमियता । ननु“उपरिहिदेवेभ्योधारयती”त्यादेरधोधारणस्तुतिपरतयाप्रतीयमानस्यापिविविधिपरत्वंयथा तथा तद्विज्ञासस्वेत्यादेर्ब्रह्मपरतयाप्रतीयमानस्यापि तदस्त्वित्याशङ्कानिरस्यति ॥ एतेनेति ॥ ब्रह्मपरत्वकथनेनज्ञानहेतुतयाविचारप्राप्तिकथनेनचेत्यर्थः । तृतीयेध्याये “विधिस्तुधारणेऽपूर्वत्वा”दितिचतुर्थपादीयपंचमाधिकरणे“अधस्तात्समिधंधारयन्ननुद्रुवेदुपरिहिदेवेभ्योधारयती”ति मृतामिहोत्रेश्चतुर्वाक्यमुदाहृत्य उपरिहिदेवेभ्य इति किंजीवदुमिहोत्रोऽपरिधारणविधिरुतानुवादइतिसंदेहे सर्वमभ्यर्हितंद्रव्यंप्रच्छाद्यैवदेशांतरंनेतव्यमित्याच्छादनस्याचारप्राप्तत्वाद्धविर्गोर्हंपत्यादाहवनीयनीयमानमाच्छादनमपेक्षतइति तत्रोच्यमानमुपरिसमिद्धारणंदृष्टार्थतालाभादाच्छादनार्थविज्ञासतइत्यधस्ताद्धारणस्यस्तुत्यर्थतयानुवादइतिप्राप्ते“स्रुग्दंडेन समिधमुपसंगृहे”तिश्रवणादंडग्रदेशेधार्थ्यमाणयासमिधा हविःप्रच्छादनायोगात्तद्धारणस्यादृष्टार्थत्वेनार्थवशादप्राप्तमुपरिधारणमत्रविधीयतइतिसिद्धांतितं । एतच्छब्दार्थद्विधाविवृणोति ॥ प्रकृतस्येति ॥ उपरिहीतिवाक्यस्यान्यपरतयाप्रतीतावपि नवस्तुतोऽन्यपरत्वं । विचारवाक्यस्यतु वस्तुतोब्रह्मपरत्वेनवैषम्यादित्यर्थः । ननु स्वाध्यायोध्येतव्यइत्यध्ययनविधेः स्वाध्यायाध्ययनेनफलवदर्थज्ञानंभावयेदित्यर्थज्ञानपर्यंत एतेनान्यपरतयाप्रतीतस्यापि“उपरिहिदेवेभ्योधारयती”त्यादेरिव तद्विज्ञासस्वेत्यादेरपि विधित्वमस्त्वितिनिरस्तं । प्रकृतस्य त्वन्मतेवस्तुतोऽन्यपरत्वात् । तद्वत्प्रकृतेऽप्राप्तेरभावाच्च ।

एतेनान्यपरतयाप्रतीतस्यापि“उपरिहिदेवेभ्योधारयती”त्यादेरिव तद्विज्ञासस्वेत्यादेरपि विधित्वमस्त्वितिनिरस्तं । प्रकृतस्य त्वन्मतेवस्तुतोऽन्यपरत्वात् । तद्वत्प्रकृतेऽप्राप्तेरभावाच्च ।

गु० पाक्षिकप्राप्तस्यविधिर्नियमविधिः नित्यप्राप्तेर्निषेध्यानिषेधयोःसाधारण्येविधिःपरिसंख्याविधिरित्यर्थः ॥ वस्तुतोऽन्यपरत्वादिति ॥ “उपरिहिदेवेभ्य”इत्यस्यवा

प्र० त्वस्य निर्णयित्वा त्वाध्यायस्यार्थज्ञानकरणत्वं विचारमंतरा न संभवतीत्याक्षेपाद्विचारस्यावश्यकतेत्याशंक्य विवरणाभिमतं परिहरामाह ॥
 नापीति ॥ स्वमतइति ॥ अद्वैतिमते “स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारे धिकाराच्चे” तिसूत्रे तदीयभाष्ये तस्य नित्यत्वोक्तेरिति भावः । एवं
 विचारवाक्यानामभ्युपेयमानत्वं गतिरुक्ता । अधुना सौत्रातदशब्देन वेदप्राप्त्यापि सूचनात्तदनुरोधेनाप्रामाण्येनैव पूर्वपक्षमाह ॥ यद्वेति ॥
 षष्ठे “द्रव्याणां कर्मसंयोगगुणत्वेनाभिसंबन्ध” इत्याद्यपादीयाद्याधिकरणे “स्वर्गकामोयजेते” त्यादिषु फलभोक्तृत्वरूपाधिकारोऽस्त्युतनेति विशेष्ये प्र
 त्ययोक्तभावनायाभाव्याकांक्षायामेकपदश्रुत्या धात्वर्थस्य भाव्यत्वेनान्वये पदांतरोपात्तस्वर्गस्य वाक्यप्रमाणकान्वयायोगात् । लोकप्रयोगात्स्व
 र्गशब्दित्यचंदनादेः क्रियासाधनत्वोपपत्तेः । साधने चार्जनप्राप्तकामानुवादसंभवाच्च यागएवभाव्यो न फलमिति फलाभावादप्रमाणमेव
 मादीति प्राप्ते । पदश्रुतेरपि प्रबलया प्रत्ययश्रुत्या भावनायाविध्युपरोधात्तस्य च चेतनप्रवर्तनारूपस्य पुमर्थभाव्यतां विनानुपपत्तेः । फले च
 कामनास्वारस्यात्स्वर्गशब्दस्य प्रीतिवचनत्वेन चंदनादिषु गौणत्वाद्भ्रतद्रहणे मानाभावाच्च स्वर्गएवभाव्यो न यागादित्यस्य धिकारइतिसिद्धांतितं ।

नाप्यध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यंततया तदाक्षिप्तो विचारइति युक्तं । स्वमते तस्य नित्यत्वेनार्थज्ञापनपर्यंतत्वायोगात् ।

यद्वा स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षे विश्वजिदधिकरणपूर्वपक्षे च फलाभावेन नियोज्याभावेन च “स्वर्गकामोयजेत
 विश्वजितायजेते” त्यादिवाक्यमिव उक्तरीत्या विषयाद्यभावेनोपपत्तिविरोधात्तद्विज्ञासस्वेत्यादिकमप्रमाणं ।

मु० न्यपरतया प्रतीतिमात्रं नतु वस्तुतो न्यपरत्वं तद्विज्ञासस्वेत्यादश्वस्तुतो न्यपरत्वमितिवैषम्यमिति भावः । श्रोतव्यइत्यादिवाक्यानां प्रत्येकं किञ्चपाथत्वाद्युक्तिः क्लेशेन वे
 दांतानामिव तेषामप्यप्रामाण्यमेव पूर्वपक्षोऽस्त्वित्याह ॥ यद्वा स्वर्गकामेत्यादिना ॥ फलाभावेनेति ॥ भट्टमतेन । नियोज्याभावेनेति । ग्रामाक्रमतेनेति ध्येयं

प्र० तथा चतुर्थे “चोदनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रप्रतीयेत न ह्यशब्दप्रतीयत” इति तृतीयपादीयपंचमाधिकरणे “विश्वजितायजेत” त्यादिषु फलमस्ति नेतिसंशये फलस्याश्रवणाद्यागभाव्यताप्रतिपादनेन वाक्यस्य पूर्णतया ध्याहारानपेक्षणाच्च नास्ति फलमिति पुरुषप्रवृत्त्ययोगेन विध्यानर्थक्यादप्रमाणमेवमादीति प्राप्ते चेतनप्रवर्तनासकविध्यवरुद्धायां भावनायामपुमर्थस्यागस्यान्वयायोगात्तदंशे वाक्यस्यासाक्षात्तत्पूरणाय फलपदा ध्याहारादस्ति विश्वजिदादीनां फलमिति सिद्धांतितं । अत्रोभयत्रापि यथाऽप्रामाण्यपर्यवसायी पूर्वः पक्षः । तथा तद्विज्ञासत्वेत्यादावपीत्यर्थः । भट्टमते स्वर्गकामशब्दस्य फलसमर्पकता प्राभाकरमते नियोज्यपुरुषसमर्पकतेत्युभयाभिप्रायेण फलाभावेन नियोज्याभावेन चेत्युक्तं । विचारवाक्यानां गतिद्वयस्य टीकायामनुक्तेः कथमेवमित्यत आह ॥ अतएवेति ॥ उक्तमिति गतिद्वयविशेषणं । अस्माभिरिति शेषः । वाक्यानां प्रामाण्येऽपि लिङादीनामविधायकत्वमप्रामाण्यमेवेत्युक्तं गतिद्वयमित्यर्थः । सुधावाक्यस्यायमाशयः । विचारवाक्यगतलिङादीनां चंद्रिकोक्तदिशा विधिशक्तिप्रतिबंधेनाविधायकत्वादिति वा तत्रवक्ष्यमाणदिशा विषयाद्यभावेनाप्रामाण्येनाप्युपपत्तेरिति वेति । अतएव तत्र पूर्वपक्षोपसंहारे “तदेवं विषयाद्यनुबंधविधुरत्वान्न जिज्ञासाकर्तव्या तद्विधयोऽपि न प्रमाणमित्युक्तमिति भावः । यद्वा श्रुत्यर्थस्येति वाक्योपादानमुपलक्षणं तद्विधयोऽपि न प्रमाणमित्यपि वाक्यग्राह्यं । तथाचाद्यवाक्येनाद्यागतिः उपसंहारवाक्येन द्वितीयागतिरुक्ता भवतीति भावः । यद्वा

अतएवोक्तं विचारविधायकवाक्यानां गतिद्वयमभ्युपेत्य सुधायां तद्विज्ञासत्वेति श्रुत्यर्थस्याद्याप्यनिर्णयतत्वेनेत्युक्तं ।

गु० ॥ गतिद्वयमभ्युपेत्येति ॥ सुधायां जिज्ञासाकर्तव्यानवेतिसंशयोत्तयवसरे श्रुत्यर्थस्याद्याप्यनिर्णयतत्वेनेत्युक्तत्वात्पूर्वपक्षावसरे गतिद्वयेनाविधायकत्वा निश्चय एव विवक्षित इति भावः । विचारविधिवं कथानानित्यविधितया अदृष्टार्थत्वेनाप्रामाण्येन वा पूर्वपक्षस्तथोत्तयवष्टमेन न कार्यः । तस्या अन्यपरत्वादिति केचिन्मतमुपन्यस्य

प्र० अंत्यानुसारादाद्यस्यार्थद्वयमाद्यानुसारदंत्यस्यार्थद्वयं ग्रामाण्यपक्षे तद्विधयो न प्रमाणं न विचारविधायका इत्यर्थ इति भावः । यद्यपि “वि
नविचारश्चुल्यर्थस्ये” लाघेव सुधावाक्यं तथापि “ननु तद्विजिज्ञासस्वे” ति शंका प्रथे सैव श्रुतिरुपात्तेति प्रकृतत्वाद्बुद्धिसौकर्याय तद्विजिज्ञासस्वे
ति श्रुत्यर्थस्ये लाघेव नुवादः कृत इति न दोषः । ननु सुधावाक्यस्य नायं भावः वक्ष्यमाणदिशा विषयाद्यभावेनाप्रामाण्येनाप्युपपत्त्या श्रुत्यर्थो न
निर्णीत इति । किं तर्हि जीवविचारविधायकत्वेनाप्युपपत्त्या ब्रह्मविचारविधायकत्वेन निर्णीत इत्येव । उपसंहारवाक्यमपि ब्रह्मविचारविधा
यकत्वेनैव भिप्रायं । अत एव सुधायां जन्माधिकरणे तथैव स्पष्टं विभावयिष्यतीत्युक्तान दृशां प्रममुदृक्क्य निरस्यति ॥ केचित्त्विति ॥ उक्तमेव
पुनः स्मारयति ॥ जीवस्येति ॥ अत्र टीकोक्तं पूर्वपक्षप्रमेयं न्यायविवरणानुसारीत्याह ॥ तदेतदिति ॥ संग्रहस्तु जीवान्यब्रह्मणोऽभावा
त्तस्य च स्वप्रभत्वतः । तज्ज्ञानान्मुक्त्यभावाच्च जिज्ञासानावकल्पते । तथा हीत्याद्यल्पगुणत्वेनानुभवादित्यं तटीकां न्यायविवरणविवरणपरं व्या

केचित्तु तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिकं जीवात्मनो विचारविधायकं न तु ब्रह्मण इति सुधाभिप्राय इत्याहुः ।
तन्न । जीवस्यासंदिग्धत्वप्रतिपादकन्यायविवरणविरोधस्य विचारमात्राक्षेपकपूर्वपक्षानानुगुण्यस्य चो
क्तत्वात् । तदेतदभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे “जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात्तस्य च स्वप्रकाशत्वाच्च जिज्ञा
स्यते” इति । एवं प्राप्ते सिद्धांतितं भगवता सूत्रकारेण ॥ अथातो ब्रह्म जिज्ञासेति ॥ सिद्धांतसंक्षेपस्तु ।

मु० निराकरोति ॥ केचित्त्विति ॥ एवं पूर्वपक्षमुज्जीव्य अधिकरणशरीरस्य सुग्रहत्वाय पूर्वपक्षसंबन्धवत्तया सिद्धांतवक्तुं सौत्राथशब्दादिव्याख्यानरूपाटीकामुल्लेख्य सि

प्र० ख्यातुं पूर्वपक्षोपमर्दकंसिद्धांतप्रमेयसंगृह्णाति ॥ जिज्ञास्यमिति ॥ यद्यपिब्रह्मशब्दः पूर्णतामात्रवाची तथापि योग्यतयागुणानामन्वयः ॥ अपूर्णत्वेनेति ॥ गुणैरितिसंबन्धः । साध्यहत्वोरप्रतीतेः कुत्रत्येनब्रह्मशब्देनेत्यप्रतीतेर्भिन्नत्वोक्तेरुपयोगादृष्टश्च कारिकांव्याचष्टे ॥ जिज्ञास्यमेवेति ॥ श्रुत्युक्तापिजिज्ञासा नकार्या । असंदिग्धत्वेनाविषयत्वादित्युक्तमित्यतआह ॥ श्रौतेति ॥ अयमर्थः । ब्रह्मशब्दो गुणपूर्तिनिमित्तकः सन् तद्योग्यमपूर्ववस्तुबोधयन् जीवापूर्णत्वानुभवसाहिल्येन जीवाद्भिन्नमेवबोधयतियदा तदानीमेवापूर्णत्वेनजीवगृह्णन्ननुभवो ब्रह्मपदोक्तादुपगुणपूर्णाद्वस्तुनोभिन्नमेवगृह्णाति । “शास्त्रगम्यपरेशानाद्भेदः स्वात्मनईयते । अनुभूतिविरोधेनकथमेकत्वमुच्यते” इति द्वितीयेनुव्या

जिज्ञास्यब्रह्मशब्देन गुणपूर्त्यभिधायिना । अपूर्णत्वेनानुभूताजीवाद्भिन्नप्रतीयते । १ । जिज्ञास्यमेवब्रह्म । तद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । श्रौतब्रह्मशब्दोक्तयागुणपूर्त्याऽल्पगुणत्वेनानुभूयमानाजीवाद्भिन्नत्वेनसंदिग्धत्वाच्च ।

गु० च्छांतोक्तिरूपायाः । तद्ब्रह्मपदप्रयोगेणपरास्तमित्यादिटीकायानिष्ठाआह ॥ जिज्ञास्यब्रह्मशब्देनेत्यादिना ॥ अत्र जिज्ञास्यमित्यनेन श्रुतिसिद्धेन जिज्ञास्यजिज्ञासभावोनापिभेदइति सौत्रजिज्ञासाशब्देनसूचितमितिदर्शितं । ब्रह्मशब्देनेत्यनेन ब्रह्मेतिशब्दइति ब्रह्मणोवाचकशब्दइति चार्थद्वयस्यविवक्षितत्वात् “आत्मावाअरेद्रष्टव्यः” इत्यादिवाक्यस्थात्मशब्दैरपि गुणपूर्तिसिद्धिरितिदर्शितं । नकेवलंजीवस्य गुणपूर्त्या भेदः । किंतु देशापूर्त्यापीतिभावेन सामान्यतोपूर्णत्वेनेत्युक्तं । ननु भेदसिद्ध्यर्थं ब्रह्मणोगुणपूर्तिरिव सूत्रकृता जीवस्याल्पगुणतापि वक्तव्येत्याशङ्क्यानुभवसिद्धत्वाच्चवक्तव्येतिभावेनानुभूतादित्युक्तं । पूर्तिर्भेदयोः श्रुत्यर्थान्यब्रह्मशब्दार्थत्वान्नानेकार्थतापीतिभावेन पूर्त्यभिधायिनेति भिन्नप्रतीयतेइतिचोक्तमितिज्ञेयं । तद्ब्रह्मेति जिज्ञास्येब्रह्मशब्दश्रवणादितिटीकया नकेवलंविचारस्यकर्तव्यत्वेऽसंदिग्धत्वरूपबाधकमुद्धृतं किंतु तद्विजिज्ञास्येति साधकचोक्तमितिदर्शयितुं श्रुतेस्संदिग्धत्वाच्चेत्युक्तं । टीकोक्तः परमार्थतोऽब्रह्मत्वप्रसंगः श्रुत्युक्तमपिब्रह्मत्वमाध्य

प्र० ख्यानोक्तेः। एवंच श्रुतिसाक्षिभ्यांभेदेसिद्धे तदुपजीविनो जीवेशौभिन्नौ विरुद्धधर्मकत्वाज्जलानलवदित्यनुमानस्यापिसमवात्यलक्षानुमान शब्दरूपप्रमाणत्रितयनभेदावगतेः जीवस्यस्वप्नकाशत्वेनसिद्धत्वेपि तद्विषयब्रह्मणस्तदभावेनगुणत्वाष्टगुणत्वादिना वादिविप्रतिपत्त्यासदि गधत्वाज्जिज्ञास्यमेवब्रह्मेति । ननु गुणपूर्वादि विरुद्धधर्मस्यमिथ्यात्वात्तेनमिथ्याभेदसिद्धावपि वास्तवभेदाप्रतिबंधान्नविषयलंबब्रह्मणइत्याशंका निवृत्त्यैप्राप्ता“नचब्रह्मणिगुणाध्यासः” इत्यादिटीका । तदभिप्रायसंगृह्णाति ॥ निर्दोषेति ॥ एतच्च श्रुतिसाक्षिणोर्विशेषणं । एतच्चानादित्वे तद्व्येयं । श्रुतिः ब्रह्मपदरूपा । ब्रह्मजीवयोरित्युक्त्या टीकोपलक्षणमित्युक्तंभवति । टीकायां“अथकस्मादुच्यते” इतिश्रुतिमुदाहृत्य गुणपूर्ण लंबब्रह्मशब्दार्थइत्युक्तं । सुधायामवयवशक्त्या । तद्विरुध्यतइत्याशंक्य द्वयमप्यभिप्रतमित्याह ॥ नकेवलमिति ॥ बृहिवृद्धावितिधातोः “बृहृरमूलोपश्च” तिमनिप्रत्ययेऽमागमेनलोपेचब्रह्मेतिरूपं । वृद्धिश्चदेशकालाभ्यामिवगुणतोपिग्राह्या । संकोचकाभावादित्यर्थः ॥

निर्दोषश्रुतिसाक्षिभ्यां प्रमितेब्रह्मजीवयोः । गुणपूर्वत्यल्पगुणते मिथ्येतिचनयुज्यते । १ । नकेवलमथकस्मा दुच्यतेब्रह्मेतिबृहंतोहास्मिन्गुणइतिश्रुत्या गुणपूर्तेर्ब्रह्मशब्दार्थः । किंतु ब्रह्मशब्दावयवशक्त्यापि । अपरिच्छेदेहि तस्यावयवशक्तिःपरस्यापिसंमता । गुणापरिच्छेदोपिचापरिच्छेदएव । नच संकोचेहेतुरस्ति ।

गु० स्तमितिवदंतप्रतीष्टएवेतिशंका “निर्दोषश्रुतिसाक्षिभ्यां” मिति श्लोकस्यायाःश्रुतेःनिर्दोषतोक्त्याज्याह्ला । तर्हि जीवेअल्पगुणत्वमध्यस्तमस्तीतिशंकतु न्यायविवरणटी कयोनुभवपदसूचितससाक्षिनिर्दोषत्वस्योक्त्याज्यास्तेतिद्रष्टव्यं । टीकोक्तो गुणापरिच्छेदस्यब्रह्मशब्दार्थत्वाभावेऽतिविरोधः क्लृप्तावयवशक्तित्यागप्रसंगाप्युपलक्षक इत्याह ॥ नकेवलमित्यादिना ॥ वक्ष्यतेचैतदित्यनेनपूर्वोक्तंसिद्धांतसंक्षेपत्वमुपपादितमितिद्रष्टव्यं । देशाद्यपरिच्छेदेनेतिटीकायां जीवाणुत्वस्येत्युत्तरवाक्यानुसा

प्र० अन्यथेति ॥ संकोचकाभावेपि गुणापरिच्छेदस्य त्यागइत्यर्थः । ननु देशकालाभ्यामिव वस्तुतोपरिच्छेदएवापरिच्छेदशब्दार्थो ननु गुणापरिच्छेदइत्यत आह ॥ वक्ष्यतइति ॥ तर्हि “देशापरिच्छेदेनचजीवभेदसिद्धे”रिति टीकाविरोधइत्यत आह ॥ टीकायांत्विति ॥ अत्र यत्केनचित्प्रत्यक्षं सर्वेषांवेदांतानां निर्विशेषचैतन्यरूपे ब्रह्मणि तात्पर्यमाश्रित्य कृतस्य पूर्वपक्षस्य निरासाय सर्ववेदांतप्रतिभटत्वेन प्रयुक्तोयं ब्रह्मशब्दो गुणपूर्णनिमित्तः सन्नपि सर्वानपि वेदांतानुपक्रमादिदृढन्यायनिर्णीतादद्वैततात्पर्याश्रयाविधिकं शक्यताम् । प्रयुत स्वयमेव तदुणभूतत्वात्तदनुगुणमेवाद्वैतवाद्याभिमतत्रिविधपरिच्छेदराहित्यरूपमर्थमवलंबेत । अतएव “नस्थानतोपी”तिसूत्रे सुधायां “सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणांनां परमेश्वरस्याशेषदोषदूरत्वे महातात्पर्यात् “कार्यकारणबद्धौता” वित्यादिवाक्यं भगवतोदोषित्वे मानने”त्युक्तमिति । तदयुक्तं । सकलवेदस्य विचारविधायकवाक्यानुगुण्येनैवार्थस्य वाच्यतया सर्वस्य तदधीनत्वेन राजा (दिवद्) ध्ययनविधिवत्तस्य प्राधान्येन तद्गततया विध्युदेशगततया च श्रुतिरूपत्वाच्च ब्रह्मपदस्य बलवत्त्वात् । श्रुतेश्चाद्वैतबोधकवाक्येभ्यस्तदनुगुणोपक्रमादिलिंगेभ्यश्च प्राबल्यस्य “श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षो”दिति पूर्वतंत्रसूत्रे “शब्दादेव प्रमित” इति ब्रह्मसूत्रे च वक्ष्यमाणदिशा सिद्धत्वात् एकस्यापि ब्रह्मपद

अन्यथा कालमात्रापरिच्छेदस्तदर्थः स्यात् । वक्ष्यते चैतत्सौत्रब्रह्मशब्दव्याख्यानावस

रे । टीकायांतु देशमात्रापरिच्छेदार्थत्वेपि तावत्तैवाणो जीवाद्भेदसिद्धेस्तदुपेत्योक्तं ।

गु० रेण देशमात्रापरिच्छेदएव हेतुर्विवक्षितः । आदिपदंतु जीवाद्भेदमात्रार्थकिमसंमतगुणापरिच्छेदोक्त्या संमतदेशाद्यपरिच्छेदेपि देशाद्यपरिच्छेदएव हेतुरिति दर्शयितुमि

त्याह ॥ देशमात्रेति ॥ सिद्धांते तद्विज्ञाससंतिवाक्यस्थस्वपक्षसाधकब्रह्मशब्दोपेतत्वेन प्रथममुदाहरणस्य कृतत्वेपि पूर्वपक्षिकृततन्निराकरणक्रमानुसारेणैव तत्स

प्र० स्वार्थमिदमर्पकतयोपजीव्यत्वाच्च । उक्तंच विष्णुतत्त्वनिर्णये । “द्विविधबलवत्त्वं च बहुत्वाच्च स्वभावतः । तयोः स्वभावो बलवानुपजीव्यादिकश्च स” इति । वस्त्वमेदो ब्रह्मशब्दार्थ इत्यस्याग्रे निरसिष्यमाणत्वेन निरवकाशत्वाच्च । अद्वैतवाक्यानां तदनुगुणोपक्रमदीनांच सावकाशत्वं चान्यत्र न्यायान्मृतादौ स्पष्टं । किंच विचारविधायकनानावाक्येषु अत्र ब्रह्मात्मनारायणादियौ गिकशब्दानां सहस्रशः सत्त्वेन ब्रह्मपदस्य तादृशानेकश्रुतिसध्रीचीनत्वाच्च । एकैकस्यापिशब्दस्य “नारायणमहाज्ञेयं नारायणो सौ परमो विचिंत्यः न द्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म न तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व” त्यादिविचारविधायकनानावाक्येषु बहुशः श्रवणेन प्रत्येकं बाहुल्याच्च । नहो कस्मिन्मूत्रे एकमेवोदाहरणं । विद्यतो मुखत्वं भंगप्रसंगात् । वक्ष्यति च इति युक्त्यंतरसूचकत्वादिति । अपिच गुणपूर्वार्थे केन ब्रह्मपदेन विषयसिद्धिर्वदता सूत्रकृता श्रुत्यनुभवानुमानानां भेदप्रमाणपकत्वस्य प्रागुक्तदिशो कत्वाच्च । प्रत्यक्षानुभवस्य च नवचनसहस्रमपि बाधकमित्यन्यत्र विस्तर इति यत्किंचिदेतदित्यास्तां विस्तरः । विस्तरस्तु गुरुपादकृतकंदकोद्धारे द्रष्टव्यः । एतेन विषयाद्यभावेनोपपत्तिविरोधात्तद्विजिज्ञासत्वेत्यादिकमप्रमाणमिति प्रागुक्तनिरस्तं । विषयसिद्धेरुक्तत्वाच्च दुस्त्यैव फलाधिका रिसंबंधानां सत्त्वलाभाच्चेति । ननु ग्रामाण्येपि तव्यादेरविधायकत्वमुक्तमित्यतस्तदुद्धरति ॥ नच मंतव्य इत्यादेरिति ॥ जामिवा एतद्वज्रस्य

नच मंतव्य इत्यादेर्विष्णुरुपांशुष्वप्यइत्यादिवद्विधिविति वाच्यं । तत्र जामितादौ षोडशक्रमतस्त्रिहरणां तैकवाक्यमध्यस्थानां विष्णवादिवाक्यानां विधित्वे प्रतीतैकवाक्यताभंगादेरिव प्रकृते बाधकस्याभावात् ।

गु० मर्थनकर्तव्यमिति भावेन तत्र श्रोतव्य इत्यस्य विचारविधायकत्वेनानभिप्रेतत्वात्तत्त्वविचारविधायकत्वमसमर्थं न च मंतव्य इत्यादेस्तत्त्वमर्थयितुं शक्ते ॥ नच मंतव्य इति ॥ मध्यस्थानामिति ॥ यद्यपि राणकोदाहृते जामिवा एतद्वज्रस्य क्रियेत्येयदन्वचौ पुरोडाशांशुपांशुयाजमंतरायजलजामित्वायाथोमिथुनत्वायेतितत्तरीयशाखा

प्र० क्रियतइत्यादिवाक्ये जामितादोषोपक्रमादग्नीषोमावुपश्रुयष्टव्यावित्येतेन जामितादोषनिर्हरणस्योपसंहाराच्च । तदंतमेकवाक्यमिति निर्णयं तत्वेन मध्येविषवादिवाक्यानां विधायकत्वे प्रतीतैकवाक्यताभज्येत । नह्येवंप्रकृते बाधकमस्तीति भावः ॥ अन्यथेति ॥ बाधकाभावेऽप्यर्हार्थत्वे । नन्वत्रापि सर्वस्य ब्रह्मपरतया प्रतीतैकवाक्यताभंगएव बाधकइत्यतो दृष्टान्तपूर्वमेकवाक्यतामाह ॥ प्रयाजादीति ॥ तृतीये “असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थतत्वा”दिति तृतीयपादीयचतुर्थार्थाधिकरणे दर्शपूर्णमासयोः श्रुतानां समिदादिपंचप्रयाजानां परस्पराकांक्षादिरूपेण प्रकरणेन विनियोगोऽस्त्युत नेति विशये स्वर्गकामस्य दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यावित्यर्थपर्यवसानान्निगरेपक्षप्रधानवाक्यं । समिधोयजतीत्यादेः फलाकांक्षायामपि “सस्वर्गः स्या”दितिन्यायेन तल्लाभाच्चैराकांक्ष्यान्नप्रकरणेन विनियोगइति प्राप्ते यदि दर्शपूर्णमासौ कर्तव्याविति वाक्यार्थः स्यात्तदा याग क्रियायानिर्ज्ञातप्रकारत्वात् स्यान्नैराकांक्ष्यं । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गः कार्यइति हि वाक्यार्थः । तत्र न ज्ञायते केन प्रकारेण ताभ्यां स्वर्गः कार्यइति । तेनास्तीतिकर्तव्यताकांक्षा । प्रयाजादेस्तु फलाकांक्षास्पष्टेति साकांक्षयोः सनिहितयोरप्रत्यक्षैकवाक्यत्वमात्रकल्पनं फलांतरकल्पनाह

अन्यथा “स्वाध्यायोध्येतव्य” इत्यत्राप्यर्हार्थत्वप्रसंगात् । प्रयाजादिवाक्यस्य स्वयमवांतरवाक्यतया विधायकस्यापि पुनर्दर्शपूर्णमासादिवाक्येन वाक्यैकवाक्यतावल्लभकृतेऽपि पृथग्विधायकस्यापि ब्रह्मपरवाक्येन वाक्यैकवाक्यतोऽप्युपपत्तेश्च ।

गु० गते उपश्रुयाजवाक्ये मध्येविषवाद्येन पठ्यते तथापि भाष्यकाररीत्यात्रोदाहृतवाक्येपि विषवाद्यो मध्ये पठ्यत एवेति तथोक्तमिति न कोऽपि दोषइति ध्येयं ॥ अन्यथेति ॥ बाधकाभावेऽपि विधायकत्वानङ्गीकारइत्यर्थः । ननु मंतव्यइत्यादेरपि पूर्वोत्तरब्रह्मवाक्यमप्युपपत्तयः विधायकत्वे प्रतीतैकवाक्यताभंगएव बाधकइत्यत आह ॥